

Περιεχόμενα	σελ.
Λέξεις- κλειδιά	4
Περίληψη στην ελληνική	5
Περίληψη στην αγγλική	8
Εισαγωγή	10
 Α. Ο θεσμός της οικογένειας	 14-34
1. Η οικογένεια ως κοινωνικός θεσμός	
2. Οι λειτουργίες της οικογένειας και οι διαφοροποιήσεις τους στη σύγχρονη εποχή	
3. Ιστορική εξέλιξη του θεσμού της οικογένειας	
4. Η οικογένεια στις παραδοσιακές και σύγχρονες κοινωνίες	
4α. Η οικογένεια στην παραδοσιακή-αγροτική κοινωνία	
4β. Η οικογένεια στην σύγχρονη-αστιακή κοινωνία	
4γ. Η οικογένεια στην μεταβιομηχανική κοινωνία	
5. Η οικογένεια στην Ευρώπη : τέσσερις παραλλαγές στο ίδιο θέμα	
6. Η οικογένεια σε μια πολυπολιτισμική Ευρώπη	
7. Η "κρίση" του θεσμού της οικογένειας	
8. Τα εναλλακτικά προς τη συμβατική οικογένεια σχήματα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου	
8α. Σχήματα που προκύπτουν από την άρνηση ή την ανυπαρξία της συζυγικής ή της γονεϊκής σχέσης	
8β. Σχήματα που προκύπτουν από την διαφοροποίηση των οικογενειακών σχέσεων	
8γ. Σχήματα μη συζυγικής συμβατικής σχέσης	

Β. Κοινωνικός αποκλεισμός

35-47

1. Η εννοιολογική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού : νέες "αναγνώσεις" ενός παλαιού προβλήματος
2. Ο κοινωνικός αποκλεισμός στον καθημερινό λόγο
3. Προσπάθειες προσέγγισης της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα
4. Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός σε κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
5. Οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφορικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό

Γ. Κράτος πρόνοιας, οικογένεια και κοινωνικός αποκλεισμός

47-52

1. Κρίση του κράτους πρόνοιας : εξελίξεις και προοπτικές
2. Κοινωνικός αποκλεισμός των οικογενειών και κοινωνική πολιτική

Δ. Μονογονεϊκότητα και κοινωνικός αποκλεισμός

52-55

1. Μονογονεϊκές οικογένειες : Σύγχρονες εξελίξεις
2. Μονογονεϊκότητα και φτώχεια
3. Προβληματισμοί για την πολιτική σε σχέση με την μονογονεϊκότητα στην Ελλάδα

Ε. Η κοινωνική πολιτική για την καταπολέμηση του αποκλεισμού και την προστασία της οικογένειας στην Ελλάδα

55-61

1. Όψεις της θεσμικής προστασίας της οικογένειας στην Ελλάδα : εγγυήσεις και ελλείψεις
2. Σύντομη επισκόπηση συναφών τομέων και δραστηριοτήτων
3. Κοινωνικός αποκλεισμός, οικογένεια και άτυπα δίκτυα βοήθειας

ΣΤ. Οικογενειακή πολιτική : Μοντέλα και στρατηγικές στην Ευρώπη

61-63

Συμπεράσματα	64-66
Παράρτημα πινάκων	67-77
Βιβλιογραφία	78-81

Λέξεις-κλειδιά

Κρίση της οικογένειας, "αποδόμηση" του οικογενειακού θεσμού, οικογενειακή πολιτική, κοινωνική αλληλεγγύη, κοινωνική συνοχή, κρίση του κράτους πρόνοιας, κοινωνικός αποκλεισμός, κοινωνική ενσωμάτωση-αποενσωμάτωση, κοινωνικός στιγματισμός-αποστιγματισμός, ευάλωτες κοινωνικά ομάδες, ευπαθείς οικογένειες, οικογένειες κοινωνικά αποκλεισμένες, άτομα που απειλούνται από κοινωνικό αποκλεισμό, παραδοσιακή - αγροτική οικογένεια, σύγχρονη-αστιακή οικογένεια, μετανεωτερική εποχή, μεταβιομηχανική κοινωνία, ατομικισμός, εναλλακτικά σχήματα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου, συζυγική-πυρηνική οικογένεια, οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας, μονογονεϊκότητα.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη στοχεύει στην ανάλυση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού σε συνδυασμό με την παρουσίαση του θεσμού της οικογένειας. Μέσα από μία ιστορική και κοινωνιολογική προσέγγιση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού και του θεσμού της οικογένειας επιδιώκεται να καταδειχθούν τα κοινά σημεία τους, με δεδομένο την υπέρβαση όχι μόνο των δομικών χαρακτηριστικών της προβιομηχανικής-παραδοσιακής εποχής, αλλά και τη σταδιακή προσαρμογή των κοινωνιών μας στη λεγόμενη μετανεωτερική-μεταβιομηχανική εποχή.

Το κοινό στοιχείο που συνδέει την τωρινή δομή και την λειτουργία του θεσμού της οικογένειας με την εμφάνιση και τα τελευταία χρόνια την παρατηρούμενη επίταση του κοινωνικού αποκλεισμού φαίνεται να είναι, από την παρούσα μελέτη, η διαπιστούμενη "κρίση" σ' όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου πολιτισμού. Πρόκειται για κρίση και προβλήματα που συνδέονται με τις επαναστατικές μεταβολές, οι οποίες χαρακτηρίζουν την εποχή μας και που έκαναν τον γνωστό μας κόσμο ποιοτικά διαφορετικό. Απόρροια των μεταβολών αυτών υπήρξε η βίωση του αισθήματος ανασφάλειας από τον σημερινό άνθρωπο και η αίσθηση της ρευστότητας ακόμα και στα πλαίσια ιστορικά "δοκιμασμένων" και κοινά αποδεκτών θεσμών, όπως αυτού της οικογένειας. Και το πρόβλημα δεν φαίνεται να είναι μόνο η πολυσυζητημένη κρίση, αλλά η αδυναμία του πολιτισμού μας να ενσωματώσει στους υπάρχοντες θεσμούς αυτή τη ρευστότητα, ακόμα και να συνειδητοποιήσει το εύρος και την ένταση των κοινωνικο-πολιτισμικών μεταβολών.

Όπως πιστεύουμε, κυριότερη κοινωνική μεταβολή αποτελεί η υλική και πολιτισμική εξατομίκευση των συνθηκών ζωής που με τη σειρά της ευθύνεται για την έξαρση του ατομικισμού.¹ Είναι ακριβώς αυτή η αχρήστευση της "κοινωνικότητας," η οποία αποκρυσταλλώνεται και στην κρίση του κοινωνικού κράτους και παράλληλα

αποκλείει άτομα, οικογένειες, αλλά και ολόκληρες κοινωνικές ομάδες ή καθιστά τις διαπροσωπικές σχέσεις απρόσωπες. Είναι ακόμα αυτή η εξασθένηση της αλληλεγγύης που οδηγεί στην αποδόμηση και στην "κατάρρευση" της οικογένειας.² Γι' αυτό όπως είδαμε, παρόλη την ιδιομορφία των διαφόρων περιπτώσεων, όλο και περισσότερες οικογένειες απειλούνται από κοινωνικό αποκλεισμό.

Παρόλο που ο θεσμός της οικογένειας αμφισβητείται, αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο, ότι πρέπει να στηριχθεί. Και παρόλο που ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί πραγματικότητα και ως έννοια περιγράφει εντελώς παραστατικά τη "διχοτομημένη" κοινωνία μας στη λογική αυτών που βρίσκονται "εντός" και "εκτός" των τειχών της, αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο ότι ως φαινόμενο υπό ένταση απειλεί τους ίδιους τους μηχανισμούς του σύγχρονου κράτους και τους δημοκρατικούς θεσμούς. Με άλλα λόγια πρέπει να καταπολεμηθεί γιατί κινδυνεύει η ευκαταία διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Κάποιος, ενδεχομένως με απαισιόδοξη διάθεση, θα μπορούσε να αναρωτηθεί σε ποιο βαθμό είναι εφικτή η επίτευξη της κοινωνικής συνοχής, όταν η Χρυσή Εποχή του Hobsbawm,³ έχει παρέλθει ανεπιστρεπτί.

Ελπίζουμε ότι με την παρούσα εργασία καταδείξαμε την ανεπάρκεια των πολιτικών ακόμα και σε ευρωπαϊκό επίπεδο και όχι μόνο σε εθνικό, τόσο για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, όσο και για την ικανοποιητική στήριξη της οικογένειας και του παιδιού. Κι αυτό γιατί, ενώ ο επιστημονικός λόγος αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα και την πολυμορφία του κοινωνικού φαινομένου του αποκλεισμού, η πολιτική πρακτική τον αντιμετωπίζει μονοδιάστατα. Μονοδιάστατη είναι και η προσπάθεια στήριξης της οικογένειας από τις εκάστοτε οικογενειακές πολιτικές. Κι αυτό γιατί, όπως αποδείξαμε, τουλάχιστον στις δυτικές κοινωνίες, οι πολιτικές που αφορούν στην προστασία της οικογένειας πρωτίστως ακολουθούν τις επιταγές της αγοράς εργασίας. Και ενώ ο διακηρυγμένος στόχος της Ευρωπαϊκής

¹ Για την εξατομίκευση των συνθηκών ζωής J. P. Bachy, *L'orientation face aux mutations du travail*, Paris, 1997

² Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Fukuyama, Trust, 1995 σελ. 10 "η εξασθένηση της εμπιστοσύνης (trust) είναι προφανής σε πολλές κοινωνικές μεταβολές : στην αύξηση του βίαιου εγκλήματος και των αστικών δικών, στην κατάρρευση της οικογένειας, στην υποβάθμιση ενός μεγάλου φάσματος ενδιάμεσων κοινωνικών δομών, όπως γειτονιές, ενορίες, συνδικάτα, λέσχες και φιλανθρωπικές οργανώσεις"

³ Η αντίληψη για τη χρυσή μεταπολεμική εποχή οφείλεται στον E. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, 1995 (Μετ. Β. Καπεταγιάννης)

Ένωσης για την εξάλειψη της ανεργίας και οι συνακόλουθες πολιτικές αναμφισβήτητα βοηθούν στην καταπολέμηση του αποκλεισμού ατόμων και των οικογενιών τους, δεν αποτελούν πανάκεια. Ο αποκλεισμός αποτελεί πολυδιάστατο φαινόμενο και το κοινωνικό αγαθό της εργασίας είναι μόνο μία από τις πολλές όψεις του. Επίσης τα προβλήματα της σημερινής οικογένειας, είναι κι αυτά πολυσύνθετα.

Η μονομερής αντιμετώπιση των θεμάτων αυτών από τα κράτη και την Ευρώπη δεν αρκεί. Χρειάζεται πρώτα απ' όλα μια ανθρωποκεντρική θεώρηση της κοινωνίας και των προβλημάτων της. Μια τέτοια θεώρηση θα σέβεται τις ατομικές επιλογές , αλλά και θα γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ " ιδιωτικού " και " δημόσιου " χώρου. Πάνω απ' όλα όμως δεν θα απαξιώνει τον άνθρωπο και τον πολιτισμό του.

Περίληψη στην αγγλική

The present study aims at the analysis of the phenomenon of the social exclusion in combination with the presentation of the institution of the family. Through a historical and sociological approach of the social exclusion and of the family, their common elements are revealed.

What connects the present form and function of the family with the appearance and the severance during the last years of the phenomenon of social exclusion is the observed "crisis" in all aspects of human culture. This crisis is related to the revolutionary changes, that are typical of our Age and which made our world in a sense different. The result of these changes has been the sentiment of insecurity that the post-modern human feels and this sense of "flexibility" even within commonly accepted institutions like the one of the family. And the problem appears to be not only the widely discussed crisis but also the weakness of our culture to incorporate this "flexibility" in the existing institutions, even to realize the width and intensity of social and cultural changes.

As we believe, the most important social change is the individualization of the conditions of life, which brought about the severance of individualism. It is exactly this abolishment of the "sociality", which also takes a form in the crisis of the welfare state and which excludes individuals, families and social groups as well. This factor leads to the "fall" of the family. That is way, in spite of the variety of different cases, more and more families are threatened by social exclusion.

Although the institution of the family is strongly questioned, it is widely recognized that it should be supported. And although the social exclusion is a reality and depicts our society in the basis of these who are within and those who stand out of it, it is admitted that as a phenomenon it threatens the basis of the modern state and the democratic institutions. In other words, social exclusion must be eradicated because the social cohesion is in danger.

We hope that with the present study the inefficiency of the policies against the social exclusion and for the support of the family in both national and european level is proven. And this happens because, although the scientific discourse recognizes the different forms of social exclusion, the political practice is one-sided. One-sided is the support of the family by the various family policies. The reason for this is that the family policies, at least in western societies follow the demands of the labour market. And although the pronounced target of the European Union for the abolishment of unemployment helps in fighting social exclusion of individuals and families, this is not sufficient. Social exclusion, as we saw has a lot of sides and employment is only one of these. Complicated and many-sided are the problems of post-modern families, too.

From the above-mentioned, it is concluded that a human-centered approach of the social problems is needed. Such an approach will be respecting the individual choices and will sufficiently fill the gap between the public and private sphere. Most important is that such an approach will render worth to the human being.

Εισαγωγή

Στην αρχή του 21ου αιώνα βιώνουμε μια πρωτοφανή κρίση και γευόμαστε την αγωνία του αγνώστου. Η πρωτόγνωρη αυτή ανασφάλεια του ασαφούς, που οφείλεται σε πολυσήμαντες κοινωνικοοικονομικές και κοινωνικοπολιτισμικές μεταβολές είχε αρχίσει να κάνει αισθητή την παρουσία της, ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, αλλά εντάθηκε τα τελευταία χρόνια περαιτέρω λόγω όχι μόνο της νέας πραγματικότητας, αλλά κυρίως των συνεπειών, που προκύπτουν από την αδυναμία προσαρμογής σ' αυτή.

Η διαπίστωση αυτή για την ύπαρξη μιας βαθιάς κρίσης αφορά τόσο τον ατομικό, όσο και τον συλλογικό βίο. Αφορά, αναμφισβήτητα, και την οικογένεια, η οποία ως θεσμός λειτουργεί ως γέφυρα ανάμεσα στον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο, καλύπτοντας ατομικές αλλά και συλλογικές ανάγκες, γεγονός που την καθιστά ως θεσμό επίκαιρη από όσο ποτέ, έστω και αν αυτή στις μέρες μας χαρακτηρίζεται από κάποια ρευστότητα και σημασιοδοτείται με διαφορετικό τρόπο.

Η οικογένεια πράγματι λαμβάνει στη ζωή των Ευρωπαίων μία νέα πραγματική, αλλά κυρίως μια συμβολική διάσταση. Όμως αυτή η εκ νέου "ανακάλυψη" της αξίας της οικογένειας μήπως παραπέμπει σε μια "ιδεοτυπική" μορφή της οικογένειας σταθερή και καταφύγιο από την αβεβαιότητα της ζωής για όλα τα μέλη της και για πάντα; Μήπως αυτή όμως η ιδεατή μορφή είναι τόσο ξένη προς την πραγματικότητα και ως τέτοια φαίνεται απλώς να αντανakλά την έλλειψη σύμπτωσης μεταξύ του πραγματικού και του επιθυμητού σε μια κοινωνία; Όπως και να έχει οι τάσεις και οι εξελίξεις, που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη πραγματικότητα έχουν μειώσει τη δυνατότητα των ατόμων-μελών της οικογένειας να εξασφαλίσουν τη συνοχή της, γεγονός με ευρύτερες κοινωνικές συνέπειες.

Η κρίση της οικογένειας είναι κρίση που απεικονίζει την κρίση και τα προβλήματα των κοινωνιών μας σήμερα, αλλά και που προδιαγράφει το μέλλον, έστω και αδρά. Με τη ρήξη του θεσμού της οικογένειας συνδέεται σε κάποιο βαθμό και ένα άλλο κοινωνικό πρόβλημα, το οποίο βιώνουν όλο και πιο έντονα οι "προηγμένες" δυτικές κοινωνίες. Πράγματι, το πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού, παρόλη

την πολυμορφία και την πολυπλοκότητα που παρουσιάζει κατά τη θεωρητική του προσέγγιση έχει πάψει να σχετίζεται, όπως συνέβαινε παλαιότερα, με τη φτώχεια αποκλειστικά, αλλά αναγνωρίζεται πλέον ως η βασικότερη απειλή για την ευκαταία κοινωνική συνοχή. Παράλληλα, συνδέεται όλο και περισσότερο με την ασάφεια και αστάθεια που βιώνει έντονα στις μέρες μας η οικογενειακή ομάδα και τις κοινωνικές ανισότητες που προκύπτουν από την αναπόφευκτη πραγματικότητα της ρήξης του θεσμού.

Οι παράγοντες που συνδέονται με την ποιοτική μεταβολή της κοινωνίας μας και που παράλληλα δεν είναι καθόλου άσχετοι προς τη ρήξη του θεσμού της οικογένειας, τουλάχιστον όπως τη γνωρίζαμε στην παραδοσιακή της μορφή είναι οι εξής : α) τα τεχνολογικά επιτεύγματα β) την παγκοσμιοποίηση γ) τις αλλαγές που εντοπίζονται στον χώρο εργασίας δ) την εξατομίκευση των συνθηκών ζωής ε) την επικράτηση της ρευστότητας στον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο και την συνακόλουθη επέκταση του δευτέρου εις βάρος του πρώτου.

Οι παραπάνω εξελίξεις έχουν οδηγήσει σε κρίση τον εν λόγω θεσμό, αλλά παράλληλα εκφράζουν μια νέα πραγματικότητα, η οποία έχει διαμορφωθεί και συνεχίζεται να διαμορφώνεται. Μέσα στη νέα αυτή πραγματικότητα η σύγχρονη οικογένεια είναι ρευστή, ασταθής και ευάλωτη. Είναι όμως αυτή η υπό κρίση οικογένεια, η σπουδαιότητα της οποίας για τους Ευρωπαίους πολίτες εμφανίζεται ως ιδιαίτερα μεγάλη. Πραγματικά, όλα τα στοιχεία ερευνών αναδεικνύουν τη σημασία της οικογένειας ως αξία για όλους, ιδιαίτερα μάλιστα για τους νέους.

Σχετικά με τους παράγοντες που έχουν καταστήσει την κοινωνία, αλλά και την οικογένεια ποιοτικά διάφορη εν συντομία παρατηρούμε τα εξής:

1. Τα τεχνολογικά επιτεύγματα. Ο εικοστός αιώνας τέλειωσε με την διαπίστωση ότι τα τεχνολογικά επιτεύγματα είναι πλέον ανεξέλεγκτα ως προς τις επιπτώσεις τους. Η αδυναμία ελέγχου των επιπτώσεων αυτών, αποτελεί ένα καίριο πλήγμα για την ήδη προβληματική λειτουργία της δημοκρατίας. Εξάλλου, το βασικό πρόβλημα με τη τεχνολογία, όπως το ανέδειξε ο αιώνας που πέρασε είναι η σχέση της τεχνολογίας και της

ανάπτυξης, νοούμενης ως ποιοτικής βελτίωσης των συνθηκών ζωής του ανθρώπου.⁴

Οι μεταβολές που έχει η τεχνολογία επιφέρει στην οικογένεια και τις προοπτικές της είναι πολλές. Ενδεικτικά αναφέρονται τα επιτεύγματα της σύγχρονης τεχνολογίας της αναπαραγωγής. Πέρα από τα ηθικά διλήμματα που ενέχονται έχουν πρωτοφανείς επιπτώσεις στον ορισμό των βιολογικών γονιών. Για παράδειγμα με την προβληματική από κάθε άποψη δυνατότητα κλωνισμού και την συνακόλουθη πραγματικότητα της απόκτησης παιδιών χωρίς βιολογικό πατέρα τίθενται ζητήματα προσδιορισμού των συγγενικών δεσμών, αλλά και οριοθέτησης των γενεών.

Το βασικότερο πρόβλημα στον προσδιορισμό της λειτουργίας της οικογένειας σήμερα είναι η έννοια του προσώπου στην ηλεκτρονική εποχή, στο βαθμό που η οργάνωση της οικογενειακής ζωής και η επιτυχία της εξαρτώνται όλο και περισσότερο από προσωπικές επιλογές στα πλαίσια διαπροσωπικών σχέσεων.⁵

2. Παγκοσμιοποίηση. Η παγκοσμιοποίηση, δηλαδή η μετατροπή του πλανήτη σε ενιαία επιχειρησιακή μονάδα με όλες τις οικονομικές κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις που επιφέρει, "έχει μεταμορφώσει όχι μόνο ορισμένες οικονομικές και τεχνικές δραστηριότητες, αλλά και σημαντικές πτυχές της ιδιωτικής ζωής, κυρίως με την αφάνταστη επιτάχυνση των επικοινωνιών και των μεταφορών. Το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό γνώρισμα στα τέλη του 20ου αιώνα είναι ίσως η ένταση που υπάρχει σ' αυτή την επιταχυνόμενη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης και της ανικανότητας και των δημόσιων θεσμών και της συλλογικής συμπεριφοράς των ανθρώπινων όντων να συμφιλωθούν μ' αυτή."⁶ Τα αδιέξοδα από τις επιπτώσεις των σύγχρονων οικονομικο-πολιτικών εξελίξεων στο νόημα της δημοκρατίας ίσως να προκύπτουν από το γεγονός ότι η ευημερία μιας κοινωνίας (έστω και αν καταγράφεται με

⁴ Η αντίληψη αυτή βρίσκεται στον F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 1992, σελ. 6.

⁵ Λ. Μ., Μουσούρου, *Από τους γκασταρμπείτερ στο πνεύμα του Σένγκεν*, σελ. 139, Αθήνα, 1993

⁶ E. Hobsbawm, ... όπ, παρ., σελ. 32

ποσοτικά μεγέθη) εξαρτάται από ένα μη μετρήσιμο μέγεθος, τον βαθμός αλληλεγγύης δηλαδή ή τον βαθμός εμπιστοσύνης που συνδέει μεταξύ τους τα μέλη ενός κοινωνικού συνόλου. Μ' αυτή την έννοια μπορεί να κατανοηθεί και η επικαιρότητα του θεσμού της οικογένειας, έστω και αν χαρακτηρίζεται από ασάφεια, αστάθεια και υπόκειται σε κρίση.

3. Εργασία. Το αίτημα συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής έχει καταστεί λόγω της εργασίας και των δύο γονέων καίριο για την οικογένεια. Ωστόσο, το πιεστικό πρόβλημα της ανεργίας παρεμποδίζει την ικανοποίηση του αιτήματος αυτού. Η εργασία έχει εκπέσει από άξονα σταθερό κοινωνικής οργάνωσης. Με αυτό το δεδομένο, ή αδυναμία εξασφάλισης κοινωνικής συνοχής και ο κλονισμός της κοινωνικής ασφάλειας αποτελούν επιπτώσεις της απαξίωσης της εργασίας.⁷

Σε οικογενειακό επίπεδο η απειλή τη μη εξασφάλισης σταθερής εργασίας οδηγεί σε επιβράδυνση της ανεξαρτητοποίησης της νέας γενιάς και σε ενίσχυση των δισταγμών για τη δημιουργία της οικογένειας.

Ωστόσο τα χαρακτηριστικά της οικογένειας συνδέονται με τις συντελούμενες βαθιές μεταβολές, που προαναφέρθηκαν. Τα νέα δεδομένα δεν περιγράφονται μόνο με αριθμητικούς δείκτες, αφού δεν είναι μόνο δημογραφικά, αλλά κυρίως αποτυπώνονται ως χαρακτηριστικά του τρόπου οργάνωσης του ατομικού και συλλογικού βίου και ως επιχειρήματα του βάθους της κρίσης του θεσμού της οικογένειας. Και το πιο σημαντικό αποκρυσταλλώνονται σε κεφάλαια κοινωνικής και οικογενειακής πολιτικής. Ακόμα, στο μέτρο που η οικογενειακή πολιτική στηρίζεται στη λογική και στις εκτιμήσεις του χτες δεν επιλύει αλλά περιπλέκει ακόμα περισσότερο τα προβλήματα του σήμερα.

Τα κυριότερα από τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης οικογένειας σε αντιδιαστολή προς το παρελθόν , μπορούν να συνοψισθούν ως εξής :

⁷ Για τις εξελίξεις στο εργασιακό χώρο και την απαξίωση του σχετικού αγαθού, J. Rifkin, Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της, 1996

1. εκτείνεται κάθετα παρά οριζόντια, λόγω της αύξησης του μέσου όρου ζωής και της μείωσης του αριθμού των γεννήσεων.
2. βασίζεται όλο και λιγότερο στον γάμο, καθώς αυξάνουν οι ελεύθερες ενώσεις και οι γεννήσεις εκτός γάμου, άρα και οι μονογονεϊκές οικογένειες, που χρήζουν αυξημένης κοινωνικής προστασίας για την αποτροπή φαινομένων κοινωνικού στιγματισμού και αποκλεισμού.
3. εξαρτάται από την οικονομική δραστηριοποίηση και των δυο συντρόφων, καθώς έχει αυξηθεί σημαντικά η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, γεγονός που έχει επαναπροσδιορίσει και τους οικογενειακούς ρόλους.
4. χαρακτηρίζεται από μια αυξανόμενη αυτονόμηση από την ευρύτερη οικογενειακή ομάδα αλλά και από την αυτονόμηση των ατόμων-μελών της, μια αναπόφευκτη πραγματικότητα την οποία κάθε οικογενειακή πολιτική θα πρέπει να σεβαστεί προσδίδοντας προεξέχουσα σημασία στις ατομικές επιλογές.

Παράλληλα, όλο και περισσότερο άτομα και οικογένειες ανησυχούν για το κοινωνικό πρόσωπο της Ευρώπης. Ενώ διακηρυγμένοι στόχοι της Ευρώπης είναι η "κοινωνική συνοχή" και "η υψηλή ποιότητα ζωής",⁸ η πραγματικότητα και η απειλή του κοινωνικού αποκλεισμού για άτομα και κοινωνικές ομάδες επιτρέπουν έναν έντονο σκεπτικισμό.

A. Ο θεσμός της οικογένειας

1. Η οικογένεια ως κοινωνικός θεσμός

Η οικογένεια είναι ο αρχαιότερος θεσμός και η πρωταρχική βιολογική, συναισθηματική και κοινωνική εμπειρία του ανθρώπου, που σημαδεύει ανεξίτηλα

ολόκληρη τη ζωή του. Η δομή και η οργάνωση της οικογένειας έχουν ιστορική, οικονομική και κοινωνική διάσταση. Γι' αυτό συχνά λέγεται πως η συγκεκριμένη οικογενειακή δομή αντικατοπτρίζει το γενικότερο ισχύον κοινωνικό σύστημα.

Η οικογένεια ως κοινωνικός θεσμός είναι ένα σταθερό πλέγμα σχέσεων μεταξύ κοινωνικά προσδιορισμένων ρόλων, ένα σύνολο τυποποιημένων τρόπων ατομικής αλλά και ομαδικής δράσης. Ο θεσμός αυτός ως κοινωνικός χαρακτηρίζεται από σταθερότητα και τυποποίηση. Επίσης, ο οικογενειακός θεσμός επιβάλλεται στα μέλη της κοινωνίας εξασφαλίζοντας σ' αυτά κοινωνική ένταξη και αποδοχή, επειδή λειτουργεί ως κύριο κανονιστικό πρότυπο,⁸ ενώ η παραγνώριση του θεσμού οδηγεί σε κοινωνική οριακότητα και σε απόρριψη. Γενικά αναγνωρίζεται ότι, όσο πιο παραδοσιακή μια κοινωνία είναι τόσο πιο άτεγκτη γίνεται στον προσδιορισμό των ρόλων και στην τήρηση των μεταξύ τους σχέσεων. Επομένως, τόσο πιο δυσάρεστες οι επιπτώσεις για το άτομο που από ανάγκη ή προσωπική προτίμηση διαφέρει.

Αυτό που καλούμε δομή της οικογένειας είναι το αόρατο σύνολο των συμπεριφορών και κανόνων που ρυθμίζουν τον τρόπο με τον οποίο γίνονται οι συναλλαγές μέσα σ' αυτή. Ασφαλώς, η οικογένεια δεν είναι μία ομάδα ανθρώπων ίσων μεταξύ τους, αλλά εμπεριέχεται το στοιχείο της ιεραρχίας.

Οι κοινωνικά σημαντικοί σκοποί του θεσμού της οικογένειας συνοψίζονται στην εξασφάλιση της συνέχειας της κοινωνίας και στην μεταβίβαση από τη μία γενεά στην άλλη του πολιτισμού. Μέσω των λειτουργιών της η οικογένεια προωθεί τόσο σημαντικούς για το άτομο και το σύνολο στόχους, ώστε ο θεσμός αυτός να εμφανίζεται σ' όλες τις κοινωνίες και σ' όλες τις εποχές.

Η οικογένεια, ως θεσμός, έχει αφενός ένα χαρακτήρα δημόσιο, καθώς αφορά στην οργάνωση του συλλογικού βίου, αλλά και ιδιωτικό, καθώς συνδέεται στενά και με την οργάνωση του ιδιωτικού βίου.

⁸ European Commission, (1994), European Social Policy. A Way Forward for the Union, COM (94) 333 of 27 July 1994, σελ. 7

⁹ Το κανονιστικό πρότυπο είναι ένα " πρότυπο που προσανατολίζει τη συμπεριφορά καθορίζοντας ποιος, πώς, πότε θα ενεργήσει για να παραχθεί ένα συγκεκριμένο και κοινωνικά αποδεκτό αποτέλεσμα, Δ.Γ. Τσαούσης, Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας

Οι διαφοροποιήσεις τις οποίες υφίστανται η δομή και οι λειτουργίες της οικογένειας καθώς αυτή εκσυγχρονίζεται, καθώς δηλαδή, προσαρμόζεται στην μετατροπή της κοινωνίας από παραδοσιακή σε σύγχρονη, δεν είναι ασφαλώς ενιαίες σε μία κοινωνία, αλλά εξαρτώνται σημαντικά και από το ίδιο το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον της οικογένειας.

Οι στόχοι που επιτελούνται μέσω του θεσμού της οικογένειας δεν είναι πρόσκαιροι, αλλά παραμένουν σταθεροί. Όπως είναι επόμενο, οι κοινωνικές αλλαγές επιφέρουν περισσότερο ή λιγότερο σημαντικές διαφοροποιήσεις των στόχων και των λειτουργιών του θεσμού. Παρ' όλα αυτά, όπως υποστηρίζουν οι κοινωνιολόγοι, η σύνθεση των λειτουργιών που επιτελεί ο θεσμός είναι τέτοια ώστε να ικανοποιούνται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τόσο οι ανάγκες του ατόμου όσο και του κοινωνικού συνόλου.

Γενικά, ο θεσμός της οικογένειας απαντάται σ' όλες τις κοινωνίες και σ' όλες τις εποχές, έστω και με διαφοροποιημένη δομή.¹⁰ Το γεγονός αυτό εξηγείται από την δυνατότητα του θεσμού να ενσωματώνει τις νέες κοινωνικές αξίες και να επιβιώνει στα πλαίσια ριζικών κοινωνικών αλλαγών.¹¹ Αναμφισβήτητα, η δυναμικότητα του θεσμού έγκειται και στο διττό του χαρακτήρα. Αποτελεί γέφυρα που συνδέει τον ατομικό με τον συλλογικό βίο και είναι σε θέση να ικανοποιεί τόσο ατομικές, όσο και κοινωνικές ανάγκες. Τέλος, ως τρόπος οργάνωσης του συλλογικού βίου αποδεικνύεται μακροχρόνια προτιμότερος από τα υποκατάστατα.¹²

2.Οι λειτουργίες της οικογένειας και οι διαφοροποιήσεις τους στη σύγχρονη εποχή

Παρά τις διαφοροποιήσεις τους στο χώρο και στο χρόνο και τις διαφορές των κοινωνιολόγων, οι λειτουργίες της οικογένειας μπορούν να συνοψισθούν στις ακόλουθες τέσσερις κατηγορίες α) αναπαραγωγικές β) οικονομικές λειτουργίες γ)

¹⁰ Κλασική θεωρείται η συγκριτική μελέτη του θεσμού της οικογένειας σε 250 κοινωνίες : G. Murdock, The universality of the nuclear family σε N.W. Bell and E.F. Vogel (eds), A Modern Introduction to the Family, London, 1995 σελ. 37-44.

¹¹ Αυτό απέδειξε η σοβιετική εμπειρία, C.C. Harris, The Family, An Introduction, London 1970 ,σελ. 90.

¹² Την πραγματικότητα αυτή κατέδειξε η ισραηλινή περίπτωση των κιμπούτζ, για την περίπτωση αυτή C. C. Harris, όπ. παρ, σελ. 91.

εκπαιδευτικές και δ) ψυχολογικές.¹³ Οι λειτουργίες αυτές σταδιακά διαφοροποιούνται, καθώς η κοινωνία "εκσυγχρονίζεται" και μετατρέπεται από γεωργική-παραδοσιακή σε αστεακή-σύγχρονη.

Σχετικά με τις λειτουργίες και τις διαφοροποιήσεις τους κατά τη σύγχρονη εποχή παρατηρούμε τα εξής: α) αναπαραγωγική λειτουργία. Πρόκειται για μία λειτουργία απαραίτητη για την εξασφάλιση της βιολογικής αναπαραγωγής της κοινωνίας. Κατ' αυτό τον τρόπο εξασφαλίζεται παράλληλα και η συνέχεια των συγγενικών δεσμών.¹⁴ Η σύγχρονη τεχνολογία αλλά και οι σημερινές κοινωνικές αξίες έχουν επιτρέψει τον διαχωρισμό της αναπαραγωγής από τις σεξουαλικές σχέσεις. Η εξέλιξη αυτή επέδρασε σημαντικά στην δυναμική της σύγχρονης οικογένειας, αλλά και άλλες ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις, κυρίως δημογραφικές. Επίσης ο διαφορετικός βιολογικός ρόλος των δύο φύλων στην αναπαραγωγική διαδικασία έχει αποβεί παράγοντας καθοριστικός στον προσδιορισμό των κοινωνικών τους ρόλων.

β) Οικονομικές λειτουργίες. Σε μία παραδοσιακή κοινωνία οι οικονομικές λειτουργίες αποτελούν ολόκληρη δέσμη δραστηριοτήτων, όπου η κατανομή τους εξαρτάται από το φύλο. Σ' αυτή την περίπτωση η οικογένεια καθίσταται μια αυτάρκης οικονομική ομάδα, μία μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης. Επίσης, δεν είναι τυχαίο ότι οι οικονομικές λειτουργίες είναι αυτές που διαφοροποιούνται πολύ περισσότερο από οποιεσδήποτε άλλες. Και αυτό γιατί στις σύγχρονες κοινωνίες η οικογένεια είναι κατά κύριο λόγο μία μονάδα κατανάλωσης και όχι μία μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης όπως στις παραδοσιακές κοινωνίες. Η αλλαγή αυτή σημαίνει και την δραματική διαφοροποίηση του ρόλου των γυναικών.

γ) Εκπαιδευτικές λειτουργίες. Οι λειτουργίες αυτές εξασφαλίζουν την πολιτισμική αναπαραγωγή της κοινωνίας. Η κατηγορία αυτή λειτουργιών μπορούν να διακριθεί σ' αυτές που αποβλέπουν στην απόκτηση γνώσεων που είναι απαραίτητες στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης και που αναφέρονται στο κοινωνικό σύνολο

¹³ Για την προσέγγιση των λειτουργιών της οικογένειας αντλήθηκαν στοιχεία από Λ. Μ. Μουσούρου, Η Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας, Αθήνα, 1989, σελ. 19-23.

¹⁴ Κλασσικό στο θέμα της συγγένειας και της σχέσης της με την οικογένεια θεωρείται το έργο του R. Fox, Kinship and Marriage, London, 1967.

και σ' εκείνες που αναφέρονται στο άτομο και σχετίζονται με την υιοθέτηση ατομικών στάσεων και συμπεριφορών.

Στις παραδοσιακές κοινωνίες, οι λειτουργίες της εκπαίδευσης και της κοινωνικοποίησης δεν διαχωρίζονται. Στις σύγχρονες, όμως η εκπαίδευση αποτελεί έργο συγκεκριμένων θεσμών. Αν και η κοινωνικοποίηση στις σύγχρονες κοινωνίες συντελείται από ποικίλους και συχνά μαζικούς κοινωνικοποιητικούς μηχανισμούς, αυτή εξακολουθεί να παραμένει βασική λειτουργία της οικογένειας. Καθώς οι ταχύρρυθμες εξελίξεις αποτελούν πάγιο χαρακτηριστικό της σύγχρονης μεταμοντέρνας εποχής επιβάλλοντας συνεχείς αναπροσαρμογές στάσεων και συμπεριφορών, η κοινωνικοποίηση αποτελεί μία διαδικασία που λαμβάνει χώρα καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου. Εντούτοις, η εκπαιδευτική λειτουργία της οικογένειας είναι όχι μόνο καίριας σημασίας για τα μέλη της και το κοινωνικό σύνολο, αλλά και ενδεικτική των διαφοροποιήσεων που επιφέρει ο εκσυγχρονισμός. Γίνεται φανερό, ότι η λειτουργία αυτή της κοινωνικοποίησης γίνεται πιο ευαίσθητη και πιο καίρια στις σύγχρονες κοινωνίες και συνδυάζεται με τη διαδικασία αναπροσαρμογής της πολιτιστικής κληρονομιάς στα νέα ευμετάβολα δεδομένα. Γι' αυτό σήμερα τα νεώτερα μέλη εισάγουν μέσα στους κόλπους της οικογένειας διαφοροποιήσεις σε στάσεις και συμπεριφορές, τις οποίες η εξέλιξη επιτάσσει.

δ) Ψυχολογικές λειτουργίες : Οι λειτουργίες αυτές συνίστανται κυρίως στην ικανοποίηση της έμφυτης ανάγκης του ανθρώπου να αισθάνεται ασφαλής και να απολαμβάνει της στοργής των συνανθρώπων του. Στις σύγχρονες κοινωνίες όμως αποτελεί αναπόφευκτη πραγματικότητα η ρευστότητα των κοινωνικών σχέσεων, ως επακόλουθο της ταχύτητας των κοινωνικών μετασχηματισμών, και η ανασφάλεια του σημερινού ανθρώπου. Ένα από τα προβλήματα της σύγχρονης οικογένειας είναι η αδυναμία της να ανταποκριθεί πλήρως στις ανάγκες των μελών της για σταθερότητα και ασφάλεια, δεδομένης της βαθιάς κρίσης που κατά κοινή παραδοχή υφίσταται ο θεσμός.

3. Ιστορική εξέλιξη του θεσμού της οικογένειας

Υπήρξαν λαοί που στα προϊστορικά ή τα πρωτοϊστορικά τους χρόνια ζούσαν κάτω από το καθεστώς της κοινοκτημοσύνης της γυναίκας ή κάτω από συνθήκες

μητριαρχίας. Αλλά, φαίνεται ότι όλοι οι λαοί δεν περνούν αναγκαστικά από τα ίδια στάδια, για να καταλήξουν στην οικογένεια.

Στην Ελλάδα, ήδη από τους αρχαίους χρόνους, η μονογαμική οικογένεια θεωρήθηκε βασικός θεσμός της κοινωνίας. Έτσι, από το γένος των ομηρικών χρόνων περνάμε στον οίκο, που αποτελεί ομάδα προσώπων με κοινή εξ αίματος καταγωγή και που κατοικούν στο ίδιο σπίτι.¹⁵ Από το γένος και τον οίκο απαρτίζεται η κώμη και το άστυ. Στη Ρώμη, η οικογένεια είναι αυστηρά πατριαρχική και επεκτείνεται σ' όλους τους συγγενείς που προέρχονται από αρρενογονία.

Στον Μεσαίωνα η οικογένεια είναι διαφορετικών επιδράσεων. Στο Βυζάντιο η οικογένεια αποτελεί τον πυρήνα της κοινωνίας, αλλά και μικρογραφία του κράτους με αρχηγό τον οικογενειάρχη, αλλά με πιο έντονο το προστατευτικό στοιχείο στην εξουσία του. Οι αλλαγές στη δομή και τη μορφή της οικογένειας συνεχίζονται κατά τον Μεσαίωνα¹⁶ και εντείνονται στα χρόνια της Αναγέννησης, όπου αρχίζει να εισέρχεται σταδιακά το στοιχείο του ατομικισμού και της ελεύθερης επιλογής στις διαπροσωπικές σχέσεις.

Η οικογένεια των νεώτερων χρόνων σέβεται την αρχή της προσωπικής αυτονομίας των μελών της και εδραιώνει τη μονογαμία. Για την προστασία αυτών των θεσμών επεμβαίνει ολοένα και περισσότερο η νομοθεσία με διάφορες κατευθύνσεις που εξαρτώνται από την πολιτική υφή του κάθε κράτους.

Στην Ελλάδα, στα τέλη του 19ου αιώνα διαμορφώνεται στις βιομηχανικές κοινωνίες η αυτόνομη (αστική) οικογένεια. Στην εποχή μας, η οικογένεια αρχίζει κυρίως με το γάμο και βασίζεται στην κοινή τους επιθυμία για συμβίωση.

¹⁵ Για την εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας από το γένος στον οίκο Α. Ραμού-Χασιάδη, Από τη φυλετική στην πολιτική κοινωνία, Αθήνα, 1982.

¹⁶ Για τη δομή της οικογένειας στον Μεσαίωνα και την πορεία της ως και την Αναγέννηση D. Nicholas, Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000 σελ. 452, 602-611.

4. Η οικογένεια στις παραδοσιακές και σύγχρονες κοινωνίες ¹⁷

α. Η οικογένεια στις παραδοσιακές κοινωνίες

Όλες οι παραδοσιακές κοινωνίες, που συνήθως περιγράφονται ως γεωργικές βιώνουν πιο έντονο το συναίσθημα της ανασφάλειας, ενώ η οικονομία και κοινωνική ζωή μεταβάλλονται με πολύ αργούς ρυθμούς, σε σχέση με τις σύγχρονες και ιδιαίτερα με τις μεταβιομηχανικές κοινωνίες.

Η οικογένεια είναι πολύ σημαντική στις παραδοσιακές κοινωνίες γιατί μέσω των ισχυρών συγγενικών δεσμών προστατεύει τα μέλη της από την αβεβαιότητα. Είναι χαρακτηριστικό ότι σ' αυτή τη δομή της κοινωνίας τα πρόσωπα που διατρέχουν κάποιο κίνδυνο στην ατομική τους πορεία μπορούν να βασισθούν στα συγγενικά τους πρόσωπα για στήριξη και βοήθεια. Σ' αυτές τις κοινωνίες οι ισχυροί δεσμοί συγγένειας της εκτεταμένης οικογενειακής ομάδας είναι σε θέση να ελέγχουν τα μέλη της και να παγιώνουν γι' αυτά συγκεκριμένους κώδικες συμπεριφοράς και δράσης. Ακόμα, στις παραδοσιακές κοινωνίες η έννοια του αλτρουισμού είναι περισσότερο ισχυρή στους κόλπους της οικογένειας, παρά σ' άλλες κοινωνικές οργανώσεις.

Τα μεγαλύτερα σε ηλικία μέλη χαίρουν εκτίμησης και σεβασμού από τα νεώτερα, γιατί ακριβώς έχουν συσσωρεύσει γνώση που είναι ιδιαίτερος πολύτιμος για τους νεωτέρους. Κι αυτό γιατί οι κοινωνίες αυτές είναι στατικές και η λειτουργία της εκπαίδευσης και της κοινωνικοποίησης συντελείται σχεδόν κατά αποκλειστικότητα από την οικογένεια.

Συνήθως τα νεώτερα μέλη τείνουν να ακολουθούν το επάγγελμα των γονέων τους επειδή ακριβώς αποκτούν από τους γεροντότερους συγγενείς τους την ίδια γνώση. Κι αυτό γιατί οι διευρυμένες οικογένειες μπορούν να θεωρηθούν σ' αυτές τις κοινωνίες ως εξειδικευμένα "σχολεία", όπου τα νεώτερα μέλη μπορούν να "εκπαιδευθούν" στην άσκηση ορισμένου επαγγέλματος.

¹⁷ Για τη σύνταξη του κεφαλαίου αυτού αντλήθηκαν στοιχεία από το G.S. Becker, A Treatise

Οι γάμοι θεωρούνται μεταξύ των σημαντικότερων γεγονότων στις παραδοσιακές κοινωνίες. Οι οικογένειες αποφεύγουν τη σύναψη σχέσεων επιγαμίας με άλλες οικογένειες που θεωρούνται σύμφωνα με το αξιακό σύστημα της κοινωνίας "ανυπόληπτες", δεδομένου ότι αυτές οι σχέσεις θα μπορούσαν να τις βλάψουν. Ακόμα, οι εν λόγω "προβληματικές" οικογένειες θα μπορούσαν να αποταθούν κυρίως για οικονομικής φύσης βοήθεια σ' αυτές. Γι' αυτό τον λόγο οι οικογένειες και τα εκτεταμένα συγγενικά δίκαια ασκούν σημαντικό έλεγχο στην επιλογή συζύγων για τα μέλη αυτά που βρίσκονται σε ηλικία γάμου. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες τα αισθήματα των μελλοντικών συζύγων δεν ενδιαφέρουν τόσο, όσο η συνεισφορά του επικείμενου γάμου στα συμφέροντα της ευρύτερης οικογενειακής ομάδας. Η ενδογαμία ήταν αρκετά συχνή σε κάποιες από τις παραδοσιακές οικογένειες επειδή ακριβώς η σύναψη γάμων μέσα στα πλαίσια της διευρυμένης οικογένειας μείωνε τον κίνδυνο σύναψης δεσμών με αλλότριες οικογένειες που ενδεχομένως θα εξέθεταν σε κίνδυνο τα συμφέροντα της οικογένειας.

Οι οικογένειες των δυσαρεστημένων από τον γάμο συζύγων αποθαρρύνουν τη διάλυση των γάμων, εφόσον η ένωση αυτή εξακολουθεί να είναι επωφελής για την ευρύτερη οικογένεια. Γενικά η διάλυση των γάμων δεν τύχαινε έγκρισης ούτε από την θρησκευτική εξουσία ούτε από τις τοπικές αρχές στην Ευρώπη ακόμα και μέχρι τα μέσα περίπου του δεκάτου ενάτου αιώνα.

Στις παραδοσιακές κοινωνίες, η ιδιωτική ζωή και οι ατομικές επιλογές των μελών των διευρυμένων οικογενειών περιορίζονται σημαντικά. Γενικά η ιδιωτική ζωή των ατόμων καταστρατηγείται, επειδή ακριβώς - λόγω της σημασίας των συγγενικών δεσμών - η στάση κάθε μέλους επηρεάζει τι γενικότερο καλό της διευρυμένης οικογένειας.

β. Η οικογένεια στις σύγχρονες κοινωνίες

Στις σύγχρονες κοινωνίες οι αγορές διευκολύνουν το εμπόριο και την παραγωγή και το "δυναμικό" οικονομικό περιβάλλον μεταβάλλει ραγδαία τις τεχνολογίες, τα εισοδήματα, αλλά και τις ευκαιρίες στη ζωή.

Στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνίας επικρατεί ο τύπος της πυρηνικής οικογένειας, που αποτελεί μετεξέλιξη της διευρυμένης οικογένειας και των ευρύτερων συγγενικών δικτύων της παραδοσιακής κοινωνίας.

Η συσσωρευμένη γνώση των μεγαλύτερων είναι λιγότερο χρήσιμη στα νέα μέλη, σε σχέση με τις παραδοσιακές κοινωνίες, καθώς οι νεώτεροι στις σύγχρονες κοινωνίες διαβιούν σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Γενικά, στις σύγχρονες κοινωνίες δρουν και άλλοι μηχανισμοί προστασίας των μελών των οικογενειών έναντι των διαφόρων κινδύνων, εκτός από την καθαυτή οικογένεια. Αυτή, λόγω των αυξημένων αναγκών για κοινωνική προστασία, αποδεικνύεται ανεπαρκής να επιτελέσει ικανοποιητικά τον παλαιό της στήριξης των μελών της ρόλο.

Επομένως, η συγγένεια εξ αίματος είναι λιγότερο σημαντική στις σύγχρονες κοινωνίες. Αυτή η συγγενική σχέση δεν έχει την ισχύ να ελέγχει και να καθορίζει τις ατομικές επιλογές των μελών της οικογένειας. Αυτή η εξέλιξη πρακτικά σημαίνει ότι τα μέλη των οικογενειών κυρίως της μεσαίας και ανώτερης τάξης έχουν το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής και της αυτόνομης δράσης, δυνατότητα που ήταν αρκετά περιορισμένη στις παραδοσιακές κοινωνίες. Γι' αυτό και οι νεώτεροι στη σύγχρονη εποχή είναι σε θέση να διαλέγουν μόνοι τους συντρόφους τους, να απορρίπτουν τους προτεινόμενους από τους γονείς τους μελλοντικούς συζύγους και γενικότερα να ασκούν βέτο στις αποφάσεις των γονέων τους ή και έντονη κριτική στις απόψεις αυτών.

Παρ' όλα αυτά οι διαπροσωπικές σχέσεις γίνονται πιο ασταθείς. Πολλά πρόσωπα που έχουν εισέλθει στον έγγαμο βίο ανακαλύπτουν στην πορεία ότι δεν τρέφουν πια αισθήματα αγάπης για τους συντρόφους τους ή έχουν γενικότερα απογοητευθεί από την εμπειρία την συζυγικής ζωής που έζησαν. Έτσι πολλοί γάμοι

καταλήγουν σε διαζύγιο και πιθανώς στη συνέχεια στην αναζήτηση νέων συντρόφων ή και συζύγων. Επομένως, οι σύγχρονη κοινωνία παρουσιάζει το παράδοξο φαινόμενο του συνδυασμού γάμων που σημειώθηκαν ως επιστέγασμα του αισθήματος της αμοιβαίας αγάπης των συντρόφων με ταυτόχρονα υψηλούς δείκτες διαζυγίων.

Οι γονείς αποκτούν λιγότερα τέκνα απ' ότι στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες και γενικότερα υπάρχει μεγαλύτερη φροντίδα για την ευημερία του κάθε παιδιού ξεχωριστά. Επίσης, πολλοί κοινωνιολόγοι και ιστορικοί επισημαίνουν ότι στους κόλπους των σύγχρονων πυρηνικών οικογενειών αναπτύσσονται στενότερες σχέσεις αγάπης και στοργής απ' ότι στα εκτεταμένα οικογενειακά δίκτυα. Αυτό σε γενικές γραμμές ισχύει και ερμηνεύεται από το γεγονός του ότι το αίσθημα της αγάπης στην επιλογή συζύγων παίζει μεγαλύτερο ρόλο απ' ότι στο παρελθόν. Επίσης, μεγαλύτερη έμφαση δίδεται στη σύγχρονη οικογένεια στην ποιότητα ζωής των παιδιών παρά στην ποσότητα, όπως συνέβαινε στο παρελθόν κυρίως για λόγους επιβίωσης της διευρυμένης οικογενειακής ομάδας. Αυτό παρατηρείται στις παραδοσιακές κοινωνίες, επειδή οι φυσικοί κίνδυνοι αφανισμού της κοινότητας ήταν πολλοί περισσότεροι. Γι' αυτούς τους λόγους γίνεται αποδεκτό ότι οι γονείς σήμερα βιώνουν πληρέστερα και βαθύτερα το αίσθημα της συναισθηματικής εγγύτητας με τα παιδιά τους.

Η σύγχρονη κοινωνία, η οποία αποτελεί εξέλιξη της παραδοσιακής βιώνει τον ατομικισμό. Μερικοί κακίζουν τον ατομικισμό των σύγχρονων κοινωνιών και νοσταλγούν την παλαιά παραδοσιακή οικογένεια με τους ισχυρούς δεσμούς αίματος. Αλλά αυτή η νοσταλγία για τις υποτιθέμενες σχέσεις εγγύτητας ανάμεσα στα μέλη των παραδοσιακών οικογενειών παραβλέπει τους περιορισμούς στην ιδιωτική ζωή των ατόμων και στο δικαίωμα τους για ελεύθερη επιλογή. Παραβλέπει επίσης το ατελή τρόπο προστασίας στα πλαίσια των οικογενειών αυτών από τους διάφορους κινδύνους καθώς και τις περιορισμένες δυνατότητες ατομικής ανάδειξης και υπέρβασης των ορίων που θέτουν η οικογενειακή προέλευση και η καταγωγή.

γ. Η οικογένεια στη μετανεωτερική εποχή

Όταν γίνεται λόγος για τη μορφή και τη δομή της οικογένειας στη μετανεωτερική εποχή, η εξέλιξη που γίνεται αντιληπτή είναι η διάλυση του οικογενειακού προτύπου της βιομηχανικής εποχής. Επίσης, παρόλο που η συζήτηση για την κρίση του θεσμού ξεκινά ήδη με την μετεξέλιξη της οικογένειας από αγροτική-παραδοσιακή σε αστεακή-σύγχρονη, ο προβληματισμός για το μέλλον του θεσμού και την κατά κοινή παραδοχή αναγκαιότητα προσαρμογής του στις νέες εξελίξεις γίνεται ακόμα πιο έντονος. Κι αυτό γιατί κάνει όλο και πιο αισθητή την παρουσία της η υπέρβαση όλων εκείνων των κοινωνικών χαρακτηριστικών της λεγόμενης βιομηχανικής εποχής και η "είσοδος" στη μετανεωτερική ή κατ' άλλους μεταμοντέρνα εποχή.

Φαίνεται ότι η μετάβαση του θεσμού της οικογένειας στη μετανεωτερική εποχή χαρακτηρίζεται από τη διάλυση του οικογενειακού προτύπου της βιομηχανικής εποχής, δηλαδή του άντρα που συντηρεί την οικογένεια/ της γυναίκας που τη φροντίζει.¹⁸ Πρόκειται, ακόμα, για την κατάρτιση των υποχρεώσεων της παραδοσιακής οικογένειας και την αύξηση της εξατομίκευσης. Όπως εύστοχα σημειώνεται, " η ευρύτερη οικογένεια αντικαταστάθηκε κατά μεγάλο μέρος από την πυρηνική, η σημασία των ουσιαστικών δεσμών μειώθηκε έντονα και η έλλειψη κοινωνικών προϋποθέσεων του ατόμου ανακηρύχθηκε σε προϋπόθεση της γνήσιας ισότητας των ευκαιριών."¹⁹

Οι εξελίξεις αυτές και η μεταβολή του ρόλου της οικογένειας είναι αποτέλεσμα μιας συνολικής αναδιάρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων. Πρόκειται πιο συγκεκριμένα για την εντατικοποίηση της κοινωνικής κινητικότητας, την άνοδο του ατομικισμού και την επικράτηση του καταναλωτισμού. Η σύγχρονη οικογένεια, δηλαδή, προσαρμόζεται σταδιακά στις συνθήκες της μεταβιομηχανικής εποχής.

¹⁸ Για την αλλαγή των οικογενειακών ρόλων σε συνάρτηση με την είσοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας χρήσιμο το βιβλίο της Λ. Μουσούρου, *Γυναικεία Απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού*, Αθήνα, 1985

5. Η οικογένεια στην Ευρώπη : τέσσερις παραλλαγές στο ίδιο θέμα ²⁰

Γενικά, παρατηρείται μία σύγκλιση στις βιομηχανικές κοινωνίες σε πολλούς τομείς, γεγονός που παρατηρείται και σε σχέση με το θεσμό της οικογένειας. Παρόλα αυτά κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει την ύπαρξη αποκλίσεων και και ιδιομορφιών ακόμα και αναφορικά με τη μορφή της σημερινής οικογένειας.

Οι μεγαλύτερες διαφορές σήμερα είναι οι συνδεδεμένες με την εργασιακή απασχόληση και την ανεργία. Επίσης, διαφορετικές μορφές του κράτους πρόνοιας ενθαρρύνουν διαφορετικές μορφές οικογένειας και διαφορετικούς τρόπους μέσα στους οποίους θεσμοθετούνται οι διάφοροι οικογενειακοί ρόλοι.

Γενικά, η αυξανόμενη ιδιωτικοποίηση της οικογένειας έθεσε ερωτήματα όπως : ποια είναι η έννοια της οικογένειας από νομικής και τυπικής άποψης ; ποιες σχέσεις θα πρέπει να θεωρούνται καθαρά ιδιωτική υπόθεση και να μην εμπίπτουν σε κρατικές ρυθμίσεις; ακόμα, ποια πρότυπα οικογενείας θα πρέπει να υποστηρίξει το κράτος;

Ακόμα, τα νέα πρότυπα συμπεριφοράς σχετικά με την οικογένεια είναι αναμφισβήτητα αποτέλεσμα εθνικών διαδικασιών. Η εξάπλωσή τους όμως άρχισε από τις σκανδιναβικές χώρες και έφθασε και στις υπόλοιπες.

A. Η οικογένεια στις μεσογειακές χώρες

Συγκρινόμενες με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης και ιδιαίτερα με τις σκανδιναβικές, οι χώρες της νότιας Ευρώπης έχουν χαμηλότερο ποσοστό σε διαζύγια, ζευγάρια που ζούν εκτός γάμου και γεννήσεις εκτός γάμου.

¹⁹ Για τις εξελίξεις αυτές, Π. Κονδύλης, Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, σελ. 236. Επίσης για την επικράτηση του ατομικισμού στην οικογένεια M. Barrett, M. McIntosh, Η αντικοινωνική οικογένεια, Αθήνα, 1987

²⁰ Τα στοιχεία που αφορούν στους διαφορετικούς τύπους οικογένειας στην Ευρώπη αντλήθηκαν από το κεφάλαιο Οικογένεια : τέσσερις παραλλαγές στο ίδιο θέμα στο συλλογικό τόμο του Ιδρύματος για το Παιδί και την Οικογένεια, Ευρωπαϊκό Φόρουμ, Οικογένεια-Ευρώπη- 21ος αιώνας - Θεσμοί και Όραμα

Γενικά τα ποσοστά απασχόλησης είναι χαμηλότερα στις χώρες του νότου. Ιδιαίτερα δυσμενής είναι η κατάσταση των μεσογειακών γυναικών που έχουν υψηλότερο ποσοστό ανεργίας. Τα δεδομένα επισημαίνουν επίσης την επικρατούσα ανισότητα μεταξύ αντρών και γυναικών συγκριτικά με τη μεγαλύτερη ισότητα φίλων που απολαμβάνουν οι γυναίκες στις σκανδιναβικές χώρες. Παρόλες τις εξελίξεις που αφορούν τα πρότυπα συμπεριφοράς μέσα στην οικογένεια και την αλλαγή των ρόλων των συζύγων, στη νότια Ευρώπη οι ρόλοι των γυναικών εξακολουθούν να είναι διαφορετικοί απ' αυτούς των ανδρών και οι ρυθμοί σύγκλισης στο θέμα των ρόλων των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια πιο αργοί.

Αν στρέψουμε την προσοχή μας σε μεταβλητές που αφορούν το σπιτικό εντοπίζουμε και εκεί πολλές διαφορές. Ο μέσος αριθμός των ατόμων σε κάθε σπίτι είναι χαμηλότερος στις βόρειες χώρες απ' ότι στις μεσογειακές και στην Ιρλανδία. Έτσι, η αναλογία των οικογενειών με ένα άτομο είναι τρεις φορές μεγαλύτερη στη Σουηδία σε σχέση με την Ελλάδα. Οι τάσεις, όμως που παρατηρούνται στον αριθμό των ατόμων ανά οικογένεια είναι τάσεις σύγκλισης σ' όλες τις χώρες λόγω του γενικότερου φαινομένου της μείωσης της γονιμότητας.

Σχετικά με τη σύνθεση των οικογενειών στις διάφορες χώρες, αξίζει να σημειωθεί ότι οι κατηγορίες εκτεταμένων νοικοκυριών, που συμπεριλαμβάνουν οικογένειες τριών γενεών ή νοικοκυριών που περιλαμβάνουν άλλους συγγενείς ή άτομα που ζούν μαζί απαντώνται συχνότερα στο νότο. Γενικά, από τα στοιχεία προκύπτει ότι οι μεσογειακές οικογένειες ενσωματώνουν μεγαλύτερο ποσοστό ενήλικων νέων και ηλικιωμένων. Τα μέλη αυτά συνήθως έχουν χαμηλές συντάξεις, είναι φοιτητές ή άνεργοι. Γενικά, στις νότιες χώρες η ανεξαρτητοποίηση των ενήλικων νέων συμβαίνει αργότερα.

B. Η οικογένεια στις σκανδιναβικές χώρες

Το σκανδιναβικό κράτος πρόνοιας, από πολλές απόψεις, προσέφερε τη δυνατότητα να δημιουργηθούν πολλές μορφές οικογένειας. Από νομικής πλευράς τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των μελών της οικογένειας επαναπροσδιορίστηκαν.

Οι τυπικές υποχρεώσεις των ενήλικων μελών έχουν μειωθεί, ενώ οι διεκδικήσεις, όσον αφορά δημόσια αγαθά και υπηρεσίες έχουν αυξηθεί.

Σύμφωνα με το Οικογενειακό Δίκαιο, οι σημαντικές οικογενειακές σχέσεις είναι αυτές μεταξύ ενηλίκων, οι οποίοι μοιράζονται στέγη και κλίνη, είτε ως σύζυγοι, είτε ως καταχωρημένοι ομοφυλόφιλοι σύντροφοι, καθώς και οι σχέσεις μεταξύ γονέων και εξαρτώμενων παιδιών. Τα ενήλικα παιδιά δεν έχουν, συνεπώς, καμιά υποχρέωση έναντι των γονέων τους. Οι γονείς έχουν την υποχρέωση να συντηρούν και να φροντίζουν τα εξαρτώμενα τέκνα τους, όχι όμως μετά την ενηλικίωσή τους.

Η εμπλοκή του κράτους πρόνοιας σε οικογενειακά ζητήματα είναι κοινά αποδεκτή και σχετικά ολοκληρωμένη. Για παράδειγμα : Στη Σκανδιναβία το εθνικό σύστημα ασφάλισης προσφέρει ένα ελάχιστο εισόδημα σε όλα τα άτομα σε ηλικία συνταξιοδότησης , ανεξάρτητα από τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας ή την οικογενειακή τους κατάσταση. Επίσης, η φροντίδα των παιδιών θεωρείται κοινή ευθύνη του κράτους και των γονέων και η ισότητα των δύο φύλων στην εργασία και την οικογένεια κατοχυρώνεται νομοθετικά.

Στις οικογένειες με μικρά παιδιά το να εργάζονται και οι δύο είναι πλέον κανόνας, μία εξέλιξη η οποία κατέστη δυνατή με την προσφορά υψηλού επιπέδου φροντίδας για τα παιδιά και με τη χορήγηση μεγάλων γονικών αδειών. Γι' αυτούς τους λόγους η σκανδιναβική οικογένεια έχει περιγραφεί ως "δημοσιοποιημένη."

Οι σκανδιναβικές όμως οικογένειες δεν είναι μόνο δημοσιοποιημένες. Η έννοια αυτή περιγράφει μόνο τη διάσταση της εξάρτησης της οικογένειας από δημόσιες παροχές και υπηρεσίες. Οι οικογένειες αυτές είναι πολύ πιο ιδιωτικές από οποιοδήποτε άλλο μέρος της Ευρώπης. Αυτή η πραγματικότητα καταμαρτυρείται από τη διαδεδομένη δημοτικότητα της συμβίωσης χωρίς γάμο και την πολύ μεγάλη αύξηση των γεννήσεων χωρίς γάμο. Η συγκατοίκηση χωρίς ύπαρξη γάμου, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων δεν αποτελεί αποτέλεσμα κοινωνικών ρυθμίσεων και κρατικών παρεμβάσεων, αλλά αποτελεί έκφραση μεγαλύτερου ατομικισμού των προσωπικών σχέσεων.

Γ. Η οικογένεια στη Δυτική Ευρώπη

Οι δημογραφικές αλλαγές της δεκαετίας του '60 και του '70 στη Δυτική Ευρώπη εκφράζουν ένα γενικότερο κλίμα που υπερβαίνει τον δημόσιο χαρακτήρα της οικογένειας. Συγκεκριμένα καταδεικνύει μία τάση ιδιωτικοποίησης των οικογενειακών πρακτικών. Αυτό στην ουσία σημαίνει ότι οι σύζυγοι θεωρούν τον τρόπο συγκρότησης της σχέσης τους, την καθημερινή διαχείριση των οικογενειακών τους θεμάτων, αλλά και τη διάλυση του συζυγικού τους δεσμού αποκλειστικά δικό τους θέμα. Ο θεσμός δηλαδή, τίθεται στην υπηρεσία του ατόμου και όχι αντίστροφα.

Δ. Η οικογένεια στην Ανατολική Ευρώπη

Η ριζική διακοπή ενός αριθμού βεβαιοτήτων για τη ζωή έχει λειτουργήσει, σε πολλές περιπτώσεις, ως μία επιβεβαίωση των αξιών τις οποίες ανέκαθεν οι άνθρωποι έχουν αποδειχθεί ως βάση πάνω στην οποία χτίστηκε η ζωή τους. Κάτι ανάλογο συνέβη και με την επανασηματοδότηση της οικογένειας στις ανατολικές χώρες της Ευρώπης.

Οποσδήποτε η αποφασιστικότητα να καταπολεμηθεί ο θεσμός της οικογένειας και να δοθούν όλες οι λειτουργίες της στο κράτος ήταν πολύ ισχυρή στις δεκαετίες του '20 και του '30. Αλλά ακόμα και στη σταλινική Ρωσία αυτό δεν επιτεύχθη και οι περισσότερες οικογένειες επέστρεψαν στην παράδοση. Έτσι, όταν η ανατολική Ευρώπη έγινε μέρος της σοβιετικής αυτοκρατορίας μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η ουτοπία των πρώτων χρόνων εγκαταλείφθηκε και αναζητήθηκε ένα πολύ πιο μετριοπαθές πρότυπο σχέσεων μεταξύ οικογένειας και κράτους.

Τα ιδεολογικά σχέδια δεν πέτυχαν και η οικογένεια μετατράπηκε στο κατάφυγιο της ιδιωτικής ζωής ενάντια στις επίσημες θέσεις.

Μια περαιτέρω εξέλιξη στις ανατολικές χώρες και στη Ρωσία αποτέλεσε η διάλυση των αγροτικών οικογενειών και η αύξηση των αστικών. Με εξαίρεση : Μετα το 1992 παρατηρήθηκε μια ελαφρά διαδικασία από-αστικοποίησης της ρώσικης

οικογένειας. Πολλοί άνθρωποι επέστρεψαν από τις πόλεις στην ύπαιθρο από ανάγκη να θρέψουν και να συντηρήσουν τις οικογένειες τους.

Άλλο σημείο αλλαγών αφορά τη μείωση του μέσου μεγέθους της οικογένειας. Οι αλλαγές στην οικογενειακή δομή αφορούσαν την αύξηση των πυρηνικών οικογενειών και την ελάττωση του αριθμού των διευρυμένων οικογενειακών δικτύων. Γενικότερα, παρατηρούνται και άλλες εξελίξεις που αφορούν το σύνολο της Ευρώπης με ταχύτερους ή αργότερους ρυθμούς. Πρόκειται για την αυξανόμενη πιθανότητα διάλυσης της οικογένειας λόγω διαζυγίου, για την αύξηση των μεταγενέστερων γάμων, για τη μείωση του αριθμού των γεννήσεων και τη ενωρίτερη λήξη της γυναικείας αναπαραγωγικής ζωής.

6. Η οικογένεια σε μία πολυπολιτισμική Ευρώπη

Η Ευρώπη στην αρχή του 21ου αιώνα. Ένας τόπος όπου οι χώρες "έριξαν" τα σύνορα για τους πολίτες τους, που τώρα λέγονται πολίτες της Ενωμένης Ευρώπης. Η μετακίνηση των Ευρωπαίων πολιτών αποτελεί τρόπο ζωής. Η νόμιμα ελεύθερη μετακίνηση και εγκατάσταση στις χώρες της Ε.Ε. έχει συντελέσει ουσιαστικά σ' αυτές τις εξελίξεις. Πολίτες μετακινούνται για ανεύρεση εργασίας, φοιτητές σπουδάζουν εκτός της χώρας τους, πρόσφυγες αιτούνται πολιτικού ασύλου, πρόσωπα κάθε κοινωνικού επιπέδου ταξιδεύουν κατά τις διακοπές.

Άνθρωποι διαφορετικών εθνικοτήτων και πολιτισμικών προελεύσεων συναντιούνται. Με τις σημερινές συνθήκες μετακίνησης και εγκατάστασης είναι κατανοητός ο ολοένα αυξανόμενος ρυθμός των διαπολιτισμικών γάμων και η παρουσία διαπολιτισμικών οικογενειών.

Σύμφωνα με μία άποψη, η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί σπουδαίο πλούτο για την κοινωνία και την εξέλιξη των παιδιών μέσα στη οικογένεια. Όμως υπάρχουν και οι αντίθετες απόψεις που υπογραμμίζουν πως ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα και δυσκολίες.

Επίσης, η ανησυχία επιτείνεται περισσότερο επειδή τα τελευταία χρόνια ο κόσμος παύει να είναι ευρωκεντρικός και η Ευρώπη δεν αποτελεί πια το

αποκλειστικό κέντρο της δύναμης, του πλούτου και του πολιτισμού.²¹ Το δημογραφικό πρόβλημα καθιστά τον ευρωπαϊκό πληθυσμό μία ανίσχυρη μειοψηφία που αδυνατεί να αναπαραχθεί.

Έτσι, όταν γίνεται λόγος για οικογένειες στην Ευρώπη, μιλάμε για οικογένειες που τα μέλη τους ενδέχεται να είναι ή να μην είναι ευρωπαϊκής καταγωγής. Αυτές οι οικογένειες της μη ευρωπαϊκής καταγωγής πληθαίνουν και ενώ κατά αυτό τον τρόπο η πολυπολιτισμικότητα της Ευρώπης ενισχύεται περαιτέρω, παράλληλα οι διαφορετικές αξίες που διέπουν αυτές τις οικογένειες επιτείνουν τη ρευστότητα, που έτσι και αλλιώς χαρακτηρίζει σήμερα τις οικογενειακές δομές.

Καταρχήν δεν θα πρέπει να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι η πολυπολιτισμικότητα είναι μία εμπειρία που έχουν βιώσει τα εθνικά κράτη εδώ και πολλούς αιώνες.

Η πολυπολιτισμικότητα που χαρακτηρίζει όλο και πιο παραστατικά την ευρωπαϊκή κοινωνία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα κοίτασμα προς εκμετάλλευση, όπου για παράδειγμα μπορούν να βρεθούν εργασίες για τη στήριξη των οικογενειών.

7. Η " κρίση " του θεσμού της οικογένειας²²

Σε δημόσιες και επιστημονικές συζητήσεις διαπιστώνεται ότι ο πανάρχαιος και πανανθρώπινος θεσμός της οικογένειας υφίσταται τα τελευταία χρόνια μια βαθιά κρίση, που γίνεται πιο έντονα αισθητή στις τεχνολογικά προηγμένες χώρες.

Πολλά είναι τα συμπτώματα που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο θεσμός αυτός περνά κρίση, όπως η αύξηση του αριθμού των διαζυγίων, η εμφάνιση και η επικράτηση εναλλακτικών τρόπων οργάνωσης του ιδιωτικού βίου πέραν της πυρηνικής-συζυγικής οικογένειας, ο διαρκώς αυξανόμενος αριθμός των γεννήσεων εκτός γάμου, η ανασφάλεια που βιώνουν όλο και πιο έντονα τα μέλη των οικογενειών

²¹ Η άποψη αυτή ανήκει στον Ε. Hobsbawm, Η εποχή των άκρων, 31-32.

κ. ά. Ασφαλώς, η συχνότητα και η ένταση των συμπτωμάτων αυτών διαφέρει από χώρα σε χώρα, ακόμα και από περιοχή σε περιοχή μέσα στην ίδια χώρα με πιο έκδηλα τα προβλήματα στις αστικές περιοχές , αλλά οι τάσεις είναι σε γενικές γραμμές προδιαγεγραμμένες.

Παρόλο που οι κοινωνικοί ιστορικοί διαβεβαιώνουν ότι δεν υπάρχει κίνδυνος κατάργησης της οικογένειας, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον αν οι επιστήμονες αυτοί θα ήταν σε θέση να αποφανθούν κατά πόσο πρόκειται για σοβαρή κρίση του θεσμού ή για μία παροδική.

8. Τα εναλλακτικά προς την συμβατική οικογένεια σχήματα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου

Προκειμένου να προσδιοριστούν τα εναλλακτικά της συμβατικής οικογένειας σχήματα, θα χρησιμοποιηθούν τρία κριτήρια. Το πρώτο είναι η άρνηση ή η ανυπαρξία της μιας ή και των δύο σχέσεων πάνω στις οποίες θεμελιώνεται η οικογένεια, δηλαδή της συζυγικής και της γονεϊκής. Το δεύτερο κριτήριο είναι η ουσιαστική διαφοροποίηση των οικογενειακών σχέσεων, μέσα σε πλαίσια, κατά τα λοιπά συμβατικά. Το τρίτο κριτήριο έχει ως αφετηρία την άρνηση της συμβατικής οργάνωσης και ως προς τη μορφή και ως προς τη δομή της.²³

8α. Σχήματα που προκύπτουν από την άρνηση ή την ανυπαρξία της συζυγικής ή της γονεϊκής σχέσης

Με βάση το πρώτο κριτήριο διαμορφώνεται η πρώτη κατηγορία που περιλαμβάνει τα **σχήματα της μοναχικότητας, της μονογονεϊκότητας και του άτεκνου ζευγαριού**. Σχετικά με το σχήμα της μοναχικότητας, το οποίο εν τέλει αποτελεί άρνηση της οικογένειας, μπορεί να λεχθεί ότι ένα συνεχώς αυξανόμενο

²² Η αναγνώριση της αποδόμησης που διέρχεται ο θεσμός της οικογένειας, αλλά και η αναγκαιότητα προστασίας του θεσμού υπήρξε το αντικείμενο του Ευρωπαϊκού Φόρουμ: Οικογένεια, Ευρώπη, 21ος αιώνας, Όραμα και Θεσμοί

ποσοστό ανδρών και γυναικών αποφεύγουν τη σύναψη ενός νομότυπου δεσμού και την απόκτηση τέκνων. Αυτή η συνειδητή επιλογή κατέστη δυνατή στις σύγχρονες κοινωνίες κυρίως λόγω της τάσης αυτονομίησης του ανθρώπου από την ομάδα και της πολυπλοκότητας των ατομικών επιλογών.

Η άρνηση της συζυγικής σχέσης, αλλά η αποδοχή της γονεϊκής αποτελούν σημαντικές εξελίξεις, χαρακτηριστικές των σύγχρονων κοινωνιών. Όπως σημειώνει η Μισέλ, στην αύξηση αυτή οδήγησαν " η εξάλειψη των προκαταλήψεων προς τις άγαμες μητέρες, η επιθυμία των γυναικών για αυτονομία, η αύξηση των διαζυγίων, η μείωση της γαμηλιότητας."²⁴ Η μονογονεϊκότητα αποτελεί κατά κύριο λόγο γυναικεία υπόθεση.

Την κατάσταση περιπλέκει όχι μόνο η ποικιλία μονογονεϊκών οικογενειών - ανάλογα με το φύλο και την οικογενειακή κατάσταση του γονέα, αλλά και με τον αριθμό των παιδιών - αλλά και το γεγονός ότι είναι άγνωστο το ποσοστό των μόνων γονέων που θα συνάψουν γάμο στο μέλλον. Επομένως, το σχήμα αυτό της μονογονεϊκότητας χαρακτηρίζεται από μία ρευστότητα.

Σχετικά με την περίπτωση **των άτεκνων ζευγαριών**, την περίπτωση ασφαλώς της ηθελημένης ατεκνίας και της συνειδητής άρνησης της γονεϊκότητας κι όχι της στειρότητας, παρατηρούμε ότι το σχήμα αυτό οργάνωσης του ιδιωτικού βίου μπορεί να έχει ορισμένη μόνο διάρκεια στη ζωή των ζευγαριών. Μπορεί όμως και να αποδειχθεί πάγια επιλογή τρόπου ζωής.

8β. Σχήματα που προκύπτουν από την διαφοροποίηση των οικογενειακών σχέσεων σε σχέση προς το συμβατικό τύπο

Σχετικά με τα σχήματα που προκύπτουν από την διαφοροποίηση των οικογενειακών σχέσεων σε σύγκριση προς το συμβατικό, παρατηρούνται οι εξής περιπτώσεις : **Οικογένειες που δημιουργούνται από τον δεύτερο γάμο του ενός ή και των δύο συζύγων**. Ασφαλώς με την αύξηση του αριθμού των διαζυγίων

²³ Η ταξινόμηση βάσει αυτών των κριτηρίων προέρχεται από το βιβλίο της Λ. Μ. Μουσούρου, Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Οικογένειας..., όπ. παρ. ιδ. σελ. 78-103, το οποίο βασίστηκε στο έργο της Α. Μισέλ, Κοινωνιολογία της Οικογένειας και του Γάμου, όπ. παρ.

αυξήθηκε σημαντικά και το ποσοστό των δεύτερων γάμων. Οι οικογένειες που δημιουργούνται από τον δεύτερο γάμο του ενός ή και των δύο συζύγων διακρίνονται σε σχέση προς τους πάμπολλους συνδυασμούς των διαφόρων οικογενειακών καταστάσεων.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε **στις οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας**. Αναφορά γίνεται εδώ όχι στο μεγάλο ποσοστό οικογενειών όπου και οι δύο σύζυγοι έχουν επαγγελματική απασχόληση αλλά στο μικρότερο ποσοστό εκείνων όπου και οι δύο σύζυγοι αποβλέπουν σε επαγγελματική σταδιοδρομία.²⁵ Πρόκειται για σχήμα όπου μορφή της οικογένειας παραμένει η συμβατική αλλά όπου η δομή διαφοροποιείται ουσιαστικά από τη συμβατική. Εδώ οι ρόλοι μέσα στην οικογένεια ακολουθούν τη λογική των επιθυμιών των ατόμων και όχι την κατανομή ρόλων ανάλογα με το φύλο.

Γενικά οι οικογένειες αυτές έχουν να καταβάλουν ένα τίμημα για τον τρόπο οργάνωσης της ζωής που επέλεξαν. Κυρίως το τίμημα συνοψίζεται στο δίλημμα ταυτότητα φύλου, δίλημμα που συνδέεται με το γεγονός του ότι οι σύζυγοι έχουν δραστηριότητες και αρμοδιότητες που ξεφεύγουν από εκείνες του πρότυπου ρόλου-φύλου. Άλλα προβλήματα αναφέρονται σ' αυτά της κοινωνικής ζωής, όπως ο ελάχιστος ελεύθερος χρόνος τον οποίο το ζευγάρι διπλής σταδιοδρομίας διαθέτει για κοινωνικές δραστηριότητες.

Από την άλλη πλευρά τα ζευγάρια διπλής σταδιοδρομίας απολαμβάνουν συνθήκες ατομικής ζωής, οι οποίες συνήθως είναι άγνωστες στα παραδοσιακά ζευγάρια : έχουν για παράδειγμα τη δυνατότητα να αναπτύξουν τη δημιουργικότητά τους ή να βιώσουν τη συντροφικότητα που αναφέρεται στη συμβολή του καθενός στη σταδιοδρομία του άλλου.

Αναφερόμενοι στον τύπο των **"χωλών οικογενειών"** παρατηρούμε ότι οι οικογένειες αυτές έχουν διασπασθεί σε δύο τμήματα όχι επειδή οι σύζυγοι δεν

²⁴ Α. Μισέλ, Κοινωνιολογία..., όπ. παρ. σελ. 214.

²⁵ Για τον τύπο αυτό οικογένειας αξιόλογη μελέτη είναι Rhona and Robert Rapport, Dual - Career Families, Pelican, 1971.

επιθυμούν να συζούν, αλλά επειδή άλλοι λόγοι (κυρίως επαγγελματικοί) τους αναγκάζουν να ζουν χωριστά επί μακρά χρονικά διαστήματα.

Γενικά, η αντιμετώπιση του σχήματος αυτού οργάνωσης του ιδιωτικού βίου σχετίζεται περισσότερο με τις επιπτώσεις της μακράς απουσίας του πατέρα στα παιδιά που ζουν συνήθως με τη μητέρα τους.

Τα τελευταία χρόνια ο χωρισμός του ζευγαριού οφείλεται και στην εργασία της συζύγου. Και δεν μιλάμε για επαγγελματικές της φιλοδοξίες, αλλά για ανάγκη διατήρησης της θέσης εργασίας ή των κεκτημένων δικαιωμάτων, όπως για παράδειγμα συνταξιοδοτικών.

Θα πρέπει να επισημανθεί αναφορικά με το σχήμα αυτό της "χωλής" οικογένειας και η περίπτωση αυτή, που απαντάται στη χώρα μας με συχνότητα τα τελευταία χρόνια, όπου οι σύζυγοι-γονείς ζουν χωριστά από τα παιδιά τους, τα οποία ζουν με υποκατάστατα των γονέων.

Σχήμα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου που υποκαθιστά τη συμβατική οικογένεια είναι **το κοινόβιο**. Παρατηρούνται δύο τύποι κοινοβιακής συμβίωσης. Ο πρώτος τύπος, που συνήθως αποκαλείται συλλογικό κοινόβιο έχει ως βασική μονάδα τη συζυγική οικογένεια η οποία με άλλες οικογένειες συμμετέχει σε κοινές δραστηριότητες. Ο δεύτερος τύπος, το καθαυτό κοινοβιακό νοικοκυριό, έχει ως βασική μονάδα το άτομο. Στη δεύτερη περίπτωση η κατάσταση εμφανίζεται πιο ρευστή. Όσο μεγαλύτερος ο αριθμός των μελών, τόσο μεγαλύτερα τα προβλήματα συνοχής και οργάνωσης του κοινοβίου.

8γ. Σχήματα μη συμβατικής συζυγικής σχέσης

Η τελευταία περίπτωση που θα αναφερθεί εν συντομία είναι τα σχήματα μη συμβατικής συζυγικής σχέσης. Ήδη από τη δεκαετία του '60 άρχισε να βάλλεται ο αποκλειστικός χαρακτήρας των γενετήσιων σχέσεων μεταξύ συζύγων, ως ανειλικρινής και υποκριτικός. Τα κυριότερα σχήματα που προέκυψαν από την άρνηση της αποκλειστικής συζυγικής σχέσης είναι **ο ομαδικός γάμος, ο ανοικτός γάμος και η ανταλλαγή συντρόφων**.

B. Κοινωνικός αποκλεισμός

... Ο, τι προκαλεί την απέχθεια εκτοπίζεται στα παρασκήνια της κοινωνικής ζωής. Ειδικοί φροντίζουν για τον τεμαχισμό στο κρεοπωλείο ή στην κουζίνα. Δε θα πάψουμε να βλέπουμε πόσο χαρακτηριστικό είναι αυτό το σχήμα του διαχωρισμού, αυτός ο εκτοπισμός στα παρασκήνια των απεχθών συμπεριφορών, για όλη αυτή την περίοδο αυτού που ονομάζουμε πολιτισμό

(Norbert Elias, Η διαδικασία του πολιτισμού)

1. Η εννοιολογική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού : νέες "αναγνώσεις" ενός παλαιού προβλήματος

Ο κοινωνικός αποκλεισμός παραπέμπει στην αναπαράσταση της κοινωνίας ως χώρου, όπου κάποιοι βρίσκονται ή απειλούνται να βρεθούν εκτός των νοητών ορίων του. Ως έννοια λοιπόν, παραπέμπει σε μια κοινωνία διχοτομημένη στη βάση του "εκτός" και του "εντός," όπου το εντός χαρακτηρίζεται από συνθήκες κοινωνικής κανονικότητας και το εκτός από ιδιότητες που αναιρούν την κοινωνία.

Πρόκειται για μια έννοια, μέσω της οποίας περιγράφονται, ορίζονται και ερμηνεύονται σήμερα τα κοινωνικά προβλήματα. Είναι μία προβληματική, που ξεκινά από τη Γαλλία²⁶ για να προσδιορίσει τις διάφορες εκφάνσεις του φαινομένου της κοινωνικής αποσταθεροποίησης.

Αρχικά η θεματική εντοπίζεται στην κρίση του παραγωγικού συστήματος, σταδιακά όμως ως έννοια γενικεύεται στο χώρο της Ε.Ε. , για να συμπεριλάβει όλα τα κοινωνικά προβλήματα, ανεξάρτητα της ιδιαίτερης φύσης τους ή της επιστημονικής τους τεκμηρίωσης. Το σκεπτικό είναι ότι αυτά τα προβλήματα θέτουν πρόβλημα στην ίδια την κοινωνία και απειλούν την ίδια την υπόστασή της.

²⁶ Lenoir R., Les exclus. Un frayais sur dix, Seuil, 1989

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση των προβλημάτων που λειτουργούν ως γενεσιουργά αίτια στο φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού. Έτσι, ως προβλήματα που γεννούν κοινωνικό αποκλεισμό ορίζονται περίπου τα εξής : η ανεργία και κυρίως η μακροχρόνια, η μετανάστευση, ο αναλφαριθμητισμός, η ανεπαρκής προστασία της μονογονεϊκής οικογένειας ή ακόμα και η καθεαυτή κρίση του οικογενειακού θεσμού, η σταδιακή έκπτωση του αξιακού μας υπόβαθρου, η πολιτισμική ή η θρησκευτική διαφορετικότητα, η ανισότητα των φύλων, η κοινωνική παραβατικότητα, η σωματική δυσμορφία ή η διανοητική υστέρηση.

Η πλειονότητα των παραπάνω προβλημάτων παραπέμπει σε μεγάλο ιστορικό βάθος και δεν είναι δυνατόν να προσεγγισθεί στα πλαίσια της ίδιας θεωρητικής προβληματικής. Γι' αυτό, ενώ η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού αποτελεί το κυρίαρχο παράδειγμα την τελευταία δεκαετία και προτάσσεται ως εργαλείο κοινωνικής ανάλυσης και χάραξης κοινωνικής πολιτικής, έχει τελικά περιορισμένη νομιμοποίηση και δέχεται σοβαρές κριτικές. Δεν είναι τυχαίο ότι ο κοινωνιολόγος Σέρζ Πογκάμ²⁷ στις αναλύσεις του αναφέρεται στον κοινωνικό αποκλεισμό περιγράφοντας τον ως "προέννοια", ως "σκοτεινό αντικείμενο".

Η κοινωνιολογία δεν μπορεί να εντάξει σε μία θεωρία όλα τα αίτια και τα επιφανόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού και ούτε να συμπεριλάβει όλους τους τομείς στους οποίους εντοπίζεται το φαινόμενο αυτό. Τελικά, ο κοινωνικός αποκλεισμός εκλαμβάνεται ως μία ορατή πραγματικότητα, που μπορούμε να την μετρήσουμε με δείκτες, μια πραγματικότητα που δεν χρειάζεται απόδειξη.

Παρ' όλες, όμως, τις ασάφειες που σχετίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό, θεωρείται ότι η έννοια αυτή έχει κάποιο προβάδισμα σε σχέση με άλλους όρους που έχουν χρησιμοποιηθεί για την περιγραφή φαινομένων κοινωνικής αποστέρησης. Τονίζεται ευκρινέστερα ο πολυδιάστατος χαρακτήρας των διαδικασιών που οδηγούν στο φαινόμενο. Ακόμα, τονίζεται και ο πολυδιάστατος χαρακτήρας των καταστάσεων που δημιουργούνται. Έτσι, ενώ η φτώχεια παραπέμπει αποκλειστικά στη διάσταση του εισοδήματος, ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αναφέρεται μόνο σε προβλήματα

²⁷ Paugam S., L' exclusion. L' etat des savoirs, Paris, 1996.

εισοδήματος ή σε προβλήματα στον τομέα της απασχόλησης, αλλά και σ' άλλα προβλήματα σε ποικίλους τομείς.

Επίσης με την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού προβάλλεται η δυναμική. Παραπέμπει σε διαδικασίες που υπεισέρχονται και οδηγούν σε κοινωνικό αποκλεισμό. Κι αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι οι διάφορες αποστερήσεις δεν μπορούν να αποδίδονται σε προσωπικές αποτυχίες ή στην ανικανότητα των ατόμων που ζουν αυτές τις αποστερήσεις.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ιδιότητα του κοινωνικά αποκλεισμένου οφείλεται σε κάποια δομικά αίτια και παραπέμπει στην απώλεια κοινωνικών χαρακτηριστικών, κοινά αποδεκτών. Δηλαδή, ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί το εργαλείο ορισμού της "εξόδου" από την κοινωνική κανονικότητα.

Ασφαλώς, ο όρος δεν περιγράφει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μιας ομάδας ή ατόμων, αλλά το γεγονός της μη ένταξης στις αξίες του κοινωνικού συνόλου. Έτσι, η πλήρης ενσωμάτωση εμφανίζεται ως "ιδανικό" των σύγχρονων κοινωνιών και ίσως θα ήταν ενδιαφέρον να αναλογιστεί κανείς πώς η κοινωνία μας οδηγήθηκε στην προβολή ενός τέτοιου ιδανικού.

Πάντως, το κοινό σημείο όλων αυτών των ομάδων έγκειται στην έλλειψη αναγνώρισης σε κοινωνικό επίπεδο. Αυτό συμβαίνει ανεξάρτητα από το οικονομικό επίπεδο των προσώπων αυτών, που υποφέρουν από την έλλειψη της κοινωνικής θέσης που θα έπρεπε να κατέχουν. Γι' αυτό τον λόγο παρατηρείται, ότι ο οικονομικός παράγοντας δεν αποτελεί πάντοτε την προϋπόθεση, για να οδηγηθεί κάποιος στην περιθωριοποίηση. Υπάρχουν άνθρωποι που κυριολεκτικά ανήκουν σε ένα φτωχό περιβάλλον και ωστόσο δεν ακολουθούν πορείες προς τον κοινωνικό αποκλεισμό. Αντιστρόφως, υπάρχουν άλλοι που δεν αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες, προέρχονται συνήθως από τα μεσαία ή ανώτερα κοινωνικά στρώματα και, ωστόσο, βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Πιο συγκεκριμένα το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού παρουσιάζει τρεις διαστάσεις.²⁸

1. Οικονομική διάσταση : Η διάσταση αυτή αφορά κυρίως στο ζήτημα της εργασιακής απασχόλησης. Ως γνωστόν, η εργασία, ως κοινωνικό δικαίωμα και κοινωνικό αγαθό δεν εξασφαλίζει απλώς τα προς το ζην, αλλά παρέχει αναγνώριση.
2. Κοινωνική διάσταση : Η διάσταση αυτή αφορά την ένταξη του ατόμου σε κοινωνικές ομάδες, μικρότερες ή μεγαλύτερες (οικογένεια, φίλοι, γειτονιά ...), αλλά και τους δεσμούς που αναπτύσσει το άτομο με τους ποικίλους κοινωνικούς θεσμούς (γάμος, κοινωνικές οργανώσεις...)
3. Συμβολική διάσταση : Η διάσταση αυτή αφορά στις κοινές αξίες και στις κοινωνικές " αναπαραστάσεις " που προσδιορίζουν τη θέση κάθε ατόμου μέσα στο κοινωνικό σύνολο.

Αντιλαμβάνεται κανείς τη σημασία της συμβολικής διάστασης στη διαδικασία έκπτωσης σε κοινωνικό αποκλεισμό, δηλαδή τη σημασία όλων των συλλογικών προτύπων συμπεριφοράς που γίνονται αποδεκτά από τα μέλη μιας κοινωνίας. Είναι φανερό, ότι στη σημερινή εποχή το πρότυπο του επιτυχημένου ατόμου, εκείνου που έχει μία "ιδανική" οικογένεια, "καλούς" φίλους και σημαντικές κοινωνικές σχέσεις έχει γίνει γενικά αποδεκτό. Παράλληλα, αποτελεί και ένα " ιδεώδες " της προσωπικής και κοινωνικής ύπαρξης του καθενός.

2. Ο κοινωνικός αποκλεισμός στον καθημερινό λόγο

Νέοι όροι δεν περιγράφουν πάντοτε νέα φαινόμενα. Συχνά στον χώρο της πολιτικής πρακτικής, νέοι όροι επινοούνται για να αντικαταστήσουν παλαιότερους "δυσάρεστους" όρους. Φαίνεται ότι αυτό συμβαίνει στην περίπτωση του κοινωνικού αποκλεισμού. Δεν είναι τυχαία η διαπίστωση ότι " η επιτυχία του όρου κοινωνικός

²⁸ Για τη σημασία των διαφορετικών διαστάσεων και εκφάνσεων του κοινωνικού αποκλεισμού χρήσιμο είναι το άρθρο της Α. Κορωναίου, Κοινωνικός Αποκλεισμός : Η Κοινωνιοψυχολογική

αποκλεισμός οφείλεται στο γεγονός του ότι έχει υποστεί μία αλλαγή στη σημασία του και έχει μετατραπεί σε ευφημισμό. Ενώ αρχικά αναφερόταν στην πράξη της απόρριψης κάποιου από μία ομάδα, από ένα θεσμό ή από έναν κοινωνικό χώρο (ή της απαγόρευσης να συμμετέχει σ' αυτά), τώρα αναφέρεται στο αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, στην κατάσταση αυτών που αποκλείονται, χωρίς ένδειξη σχετικά με το " από πού αποκλείονται" και " ποιος τους αποκλείει ". ²⁹

Όλα αυτά ασφαλώς αναπαράγονται από τα Μέσα Ενημέρωσης και ενισχύουν την άποψη ότι με τον όρο κοινωνικός αποκλεισμός παλαιά προβλήματα χαρακτηρίζονται με νέους όρους ή στην καλύτερη περίπτωση παλαιά και διαφορετικά στη φύση τους προβλήματα παρατίθενται κάτω από ένα ενιαίο όρο.

3. Προσπάθειες προσέγγισης της έννοιας και του φαινομένου του αποκλεισμού στην Ελλάδα ³⁰

Στη χώρα μας από πολύ νωρίς εμφανίζονται αποσπασματικές προσπάθειες προσέγγισης της φτώχειας, δεδομένων και των παρεμβάσεων από πλευράς της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ήδη από την δεκαετία του '80, καταγράφονται στον ελληνικό χώρο όλες οι εκφάνσεις του φαινομένου της φτώχειας και αναζητούνται στο μέτρο του δυνατού λύσεις για την άρση του προβλήματος. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι το θέμα της φτώχειας είναι κυρίαρχο στη δεκαετία του '80, ενώ από το '90 και μετά στο επίκεντρο των συζητήσεων βρίσκεται ο κοινωνικός αποκλεισμός.

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού εμφανίζεται για πρώτη φορά επίσημα το 1990, στα πλαίσια των παρατηρητηρίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από το Εθνικό Παρατηρητήριο Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού. Στις πέντε εκθέσεις του Παρατηρητηρίου γίνεται προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας αυτής με την περιγραφή των διαστάσεων που προσλαμβάνει στο χώρο της απασχόλησης, της

Δυναμική ενός πολύπλευρου Φαινομένου στο συλλογικό Διεθνές Συνέδριο, Κοινωνία των 2/3, Διαστάσεις του σύγχρονου Κοινωνικού Προβλήματος, Αθήνα, 2001, επιμ. Θ. Πάκος

²⁹ Strobel, P. , From Poverty to exclusion: a wage-earning society or a society of human rights? International Social Science Journal, 148, 1996, σελ. 174

³⁰ Για μία σύντομη επισκόπηση των δραστηριοτήτων αναφορικά με την προβληματική του κοινωνικού αποκλεισμού χρήσιμο είναι το άρθρο Δ. Παπαδοπούλου, Έννοια, Διαδικασίες και Προσπάθειες προσέγγισης του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα στο συλλογικό Διεθνές Συνέδριο, Κοινωνία των 2/3, Διαστάσεις του Σύγχρονου Κοινωνικού Προβλήματος, όπ. παρ.

υγείας, της κατοικίας και του γεωγραφικού χώρου. Επίσης, προτείνονται πολιτικές για ειδικές πληθυσμιακές κατηγορίες.

Ακόμα συστήνεται το Παρατηρητήριο "Κοινωνικού Αποκλεισμού, Φτώχειας και Νέας Μετανάστευσης" του Αριστοτελείου Παν/μίου Θεσσαλονίκης, το οποίο κυκλοφορεί ένα βιβλιογραφικό οδηγό με τίτλο "Φτώχεια-Κοινωνικός αποκλεισμός, περίοδος 1970-1995"

Στη συνέχεια, το Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης πραγματοποίησε μία Ημερίδα με θέμα "Μορφές Κοινωνικού Αποκλεισμού και Μηχανισμοί Παραγωγής " τον Σεπτέμβριο του 1995, της οποίας οι εργασίες δημοσιεύτηκαν.

Ακολούθησαν και άλλα συνέδρια, που συνέβαλαν στην περαιτέρω διερεύνηση του θέματος καθώς και κάποιες εκδόσεις εκ των οποίων η πιο οργανωμένη και συστηματική πραγματοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ. Στο δίτομο έργο του "Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα" ακολουθείται η λογική των γενικών και ειδικών θεματικών ενοτήτων, όπως χαρακτηριστικά, όψεις, πολιτικές και άλλα ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού.

Το Υπουργείο Εργασίας, το 1996 προκηρύσσει το λεγόμενο "Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού από την αγορά Εργασίας " στα πλαίσια του Β' ΚΠΣ 1994-1999. Επιβεβαιώνεται το πρόβλημα της έλλειψης ορισμού και της ανάγκης καθορισμού ενός πλαισίου. Πάντως, ακολουθώντας τις ευρωπαϊκές τάσεις στο ζήτημα του αποκλεισμού, το πρόγραμμα αυτό εξετάζει το πρόβλημα αναφορικά με την αγορά εργασίας. Ασφαλώς, η οπτική αυτή, όσο χρήσιμη κι αν αποδεικνύεται, αποτελεί μονοδιάστατη προσέγγιση του θέματος του κοινωνικού αποκλεισμού.

Τέλος, την πιο πρόσφατη παρουσία μας την παρουσιάζει το Ίδρυμα Νίκου Πουλατζά σε συνεργασία με το Συμβούλιο της Ευρώπης, στο έργο "Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ευρώπη". Κύριος στόχος του έργου, όπως δηλώνει και ο τίτλος του είναι η ανάλυση του φαινομένου του αποκλεισμού σε σχέση με την εκπαιδευτική διαδικασία.

Συμπερασματικά μπορεί να λεχθεί ότι όλες αυτές οι προσπάθειες έχουν ένα χαρακτήρα αποσπασματικό και δηλώνουν την έλλειψη συστηματικής προσέγγισης του φαινομένου. Οποσδήποτε όμως όλες οι προσπάθειες είναι αναγκαίες και θεμιτές, εφόσον εμπλουτίζουν τις κοινωνικές επιστήμες και προτείνονται λύσεις στην πραγματικότητα.

4. Ο όρος "κοινωνικός αποκλεισμός" σε κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης³¹

Σε κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως για παράδειγμα στο Πράσινο Βιβλίο της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και μάλιστα στο κεφάλαιο με τον τίτλο " Κοινωνικός αποκλεισμός"³² είναι χαρακτηριστικό ότι δεν υπάρχει σαφής ορισμός της έννοιας. Αντιθέτως, υπάρχει έντονη ενασχόληση με τη φτώχεια και την περιθωριοποίηση. Φραστικά στα κείμενα αυτά η διαφοροποίηση έγκειται στην εξής διατύπωση : " Η δημόσια συζήτηση σχετικά με τα θέματα αυτά (δηλαδή της φτώχειας και της περιθωριοποίησης) άλλαξε τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. Η έμφαση δίδεται στη διαρθρωτική φύση της διαδικασίας, η οποία αποκλείει μέρος του πληθυσμού από οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες. "

Θα παρατηρούσε όμως κάποιος ότι η συζήτηση σχετικά με το θέμα του κοινωνικού αποκλεισμού περιορίζεται σε κάποια αίτια του φαινομένου αυτού ή στην καλύτερη περίπτωση σε συνδεόμενες μ' αυτόν δυσάρεστες καταστάσεις. Το σχετικό κείμενο έχει ως εξής :

"Ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν σημαίνει μόνο ανεπαρκές εισόδημα. Υπερβαίνει και τη συμμετοχή στην εργασιακή ζωή. Εκδηλώνεται σε τομείς, όπως η στέγαση, η εκπαίδευση, η υγεία και η πρόσβαση σε υπηρεσίες. Θίγει όχι μόνο άτομα που έχουν υποστεί σοβαρή οπισθοδρόμηση, αλλά και κοινωνικές ομάδες, ιδιαίτερα σε αστικές και αγροτικές περιοχές, οι οποίες αποτελούν αντικείμενο διάκρισης,

³¹ Για τον διεθνή προβληματισμό βλ. τον Βιβλιογραφικό Οδηγό, Δ. Κογκίδου, Α. Μαρβάκης, Ε. Τρέσσου, Γ. Τσιάκαλος, Φτώχεια-Κοινωνικός Αποκλεισμός. Βιβλιογραφικός Οδηγός 1970-1995.

διαχωρισμού ή εξασθένησης των παραδοσιακών μορφών των κοινωνικών σχέσεων. Γενικότερα, η επισήμανση των ρωγμών στον κοινωνικό ιστό υποδηλώνει κάτι περισσότερο από κοινωνική ανισότητα και συνεπακόλουθα ενέχει τον κίνδυνο μιας διπλής ή κατακερματισμένης κοινωνίας..."

Το κείμενο αυτό σ' άλλο σημείο εντοπίζει τα αίτια του φαινομένου στη μόνιμη και τη μακροχρόνια ανεργία, στον αντίκτυπο της βιομηχανικής αλλαγής σε μη ειδικευμένους εργαζομένους, στην παρακμή των παραδοσιακών αντιπροσωπευτικών θεσμών. Είναι επίσης σημαντικό ότι ως αίτιο του κοινωνικού αποκλεισμού επισημαίνεται η εξέλιξη των οικογενειακών δομών και η παρακμή των παραδοσιακών μορφών αλληλεγγύης στα πλαίσια της οικογένειας.

Παρόλο που το προαναφερθέν κείμενο δίδει έμφαση στη διαδικασία έκπτωσης σε κατάσταση αποκλεισμού, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει την ταύτιση αιτίων και όψεων του φαινομένου του αποκλεισμού. Παρατηρούμε δηλαδή ότι για τον ορισμό του κοινωνικού αποκλεισμού παρατίθενται, το ένα μετά το άλλο, στοιχεία εντελώς διαφορετικά, χωρίς να δίδεται κάποιο ενοποιητικό στοιχείο. Τελικά, ο ορισμός του κοινωνικού αποκλεισμού που αποτελεί τη βάση για τη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής της Ένωσης δεν διαφέρει σημαντικά από την σημασιοδότηση του όρου στα πλαίσια του καθημερινού λόγου.

Τα πράγματα αλλάζουν σε ότι αφορά την περιγραφή του φαινομένου στην "Στοχοθετημένη Κοινωνικο-Οικονομική Έρευνα" της Ε.Ε. Εδώ η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού εκλαμβάνεται ως υπόθεση που αφορά το σύνολο της κοινωνίας και σχετίζεται με τον κίνδυνο της απώλειας της κοινωνικής συνοχής. Παράλληλα, δίδεται έμφαση σε άτομα και ειδικές ομάδες, κατηγορίες πληθυσμού που απειλούνται αμεσότερα από τις υπόλοιπες από τον αποκλεισμό. Κατ' αυτό τον τρόπο ο κοινωνικός αποκλεισμός "αναπαριστά μία προοδευτική διαδικασία περιθωριοποίησης που οδηγεί σε οικονομική εξαθλίωση και σε διάφορες μορφές κοινωνικής και πολιτισμικής μειονεκτικότητας." ³³

³² ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ (1994), Πράσινο Βιβλίο. Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική. Επιλογές για την Ένωση, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

³³ EUROPEAN COMMISSION (1995), Targeted Socio-Economic Research. Workprogramme. σελ. 29.

Ως πιθανές διαστάσεις του φαινομένου αναφέρονται " η οικονομική, η κοινωνική, η πολιτισμική, η γεωγραφική και η πολιτική". Ως παράγοντες που διαμορφώνουν τις διαστάσεις αυτές σημειώνονται "η ανεργία, η υποαπασχόληση, η έλλειψη στέγης, η φτώχεια, τα συστήματα αξιών, η υπηκοότητα, το φύλο, οι οικογενειακές δομές, η εθνότητα, ο τρόπος ζωής, η εκπαίδευση, η μετανάστευση... "

Αξίζει να σημειωθεί ότι στις σχετικές με τον κοινωνικό αποκλεισμό συζητήσεις υπεισέρχεται και η διάσταση των κοινωνικών δικαιωμάτων του πολίτη. Συγκεκριμένα, το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τις εθνικές πολιτικές καταπολέμησης ορίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό σε σχέση με τη δυνατότητα συμμετοχής των πολιτών στα κοινωνικά τους δικαιώματα. ³⁴Μολονότι αυτό το σκεπτικό φαίνεται αρκετά λογικό, η κατάσταση ως προς την κατανόηση του φαινομένου του αποκλεισμού στον ευρωπαϊκό χώρο περιπλέκεται περισσότερο, αν αναλογιστεί κανείς ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δεν είναι ίδια στις διάφορες χώρες της Ευρώπης. Για παράδειγμα, σε ορισμένες χώρες υπάρχει το ελάχιστο εισόδημα που το κράτος που εγγυάται το κράτος και σε άλλες επικρατεί απλώς η γενική αίσθηση ότι το κράτος έχει χρέος να στηρίζει τους απόρους.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1992 στον Χάρτη των Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων, υιοθετήθηκε η Σύσταση Συμβουλίου για Επαρκείς Πόρους και Κοινωνική Βοήθεια. Η Σύσταση ζητά από τα μέλη "να αναγνωρίσουν το βασικό δικαίωμα του ανθρώπου σε κοινωνικούς πόρους και κοινωνικές παροχές για να ζει με τρόπο σύμφωνο με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, σαν μέρος μιας περιεκτικής και συνεπούς εκστρατείας καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και να προσαρμόζουν τα συστήματα της κοινωνικής προστασίας ανάλογα" (Commission 1993).

Η αναφορά των ευρωπαϊκών κειμένων στην έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης του ευρωπαίου πολίτη καθώς και η συστηματική προσπάθεια αντιμετώπισης της απειλής του κοινωνικού αποκλεισμού σχεδόν αποκλειστικά μέσω της καταπολέμησης της ανεργίας και της ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας στην

πράξη καταδεικνύουν την μονόπλευρη αντιμετώπιση από πλευράς ευρωπαϊκής πολιτικής ενός τόσο πολυσύνθετου και πολυδιάστατου προβλήματος, όπως είναι η κοινωνική αποενσωμάτωση.

Φαίνεται τελικά ότι οι ιθύνοντες στην Ευρώπη ανησυχούν περισσότερο για την απειλή της ανατροπής της κοινωνικής συνοχής και την συνακόλουθη κατάρρευση ολόκληρου του πολιτικού ευρωπαϊκού οικοδομήματος παρά για την εφαρμογή μιας δίκαιης και λογικής κοινωνικής πολιτικής που θα απέτρεπε τη δημιουργία αποστερημένων κοινωνικών ομάδων.

5. Οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφορικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό

Από νωρίς αναγνωρίστηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός, ως δομικό πρόβλημα των σημερινών κοινωνιών, δεν μπορεί να καταπολεμηθεί με παραδοσιακά μέτρα κοινωνικής πολιτικής. Γενικώς, αναγνωρίζεται λόγω των ιδιομορφιών του προβλήματος από χώρα σε χώρα, ότι οι κοινωνικές πολιτικές στον τομέα αυτό είναι κυρίως αρμοδιότητα των εθνικών αρχών. Από την άλλη πλευρά έχει αναγνωριστεί η ανάγκη για συνεργασία σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ιδίως ως προς την ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών.

Το "Κοινοτικό Πρόγραμμα για την Οικονομική και Κοινωνική Ενσωμάτωση των μη Ευνοημένων Ομάδων" ή, όπως εν συντομία αποκαλείται " Φτώχεια 3 " είναι το πιο γνωστό πρόγραμμα της Ευρώπης για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού.³⁴ Η διάρκεια του ήταν από το 1989 ως το 1995. Σχεδιάστηκε με βάση τις γνώσεις και εμπειρίες που αποκτήθηκαν από το Πρώτο και Δεύτερο Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα για την καταπολέμηση της φτώχειας. Το πρόγραμμα αποτελούνταν από 27 Πρότυπες Δράσεις και 12 νεωτεριστικές ενέργειες.

Οι Πρότυπες Δράσεις δοκιμάζουν στην πράξη καινοτόμους μηχανισμούς για την καταπολέμηση της φτώχειας και προωθούν στην πράξη τη συνεργασία ιδιωτικών και δημοσίων φορέων. Οι Νεωτεριστικές Δράσεις είναι λιγότερο φιλόδοξα

³⁴ COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (1991), National Policies to combat Social Exclusion. First Annual Report of the European Community Observatory, σελ. 5.

³⁵ Προηγήθηκαν τα προγράμματα Φτώχεια 1 και Φτώχεια 2

προγράμματα και έχουν χαμηλότερο προϋπολογισμό. Ο σκοπός τους είναι να αναζητηθούν λύσεις για τα προβλήματα συγκεκριμένων ομάδων στις οποίες απευθύνονται.

Γενικά, οι δραστηριότητες που έχουν προτεραιότητα είναι η επανένταξη στην απασχόληση και η επαγγελματική εκπαίδευση. Άλλες δραστηριότητες που απασχολούν κάποια προγράμματα είναι η στέγαση και η υγεία.

Οι βασικοί στόχοι του 3ου Προγράμματος Φτώχειας είναι :

- 1) να εξασφαλιστεί η συνοχή ανάμεσα στις κοινοτικές πρωτοβουλίες που ενισχύουν τις μη ευνοημένες ομάδες της κοινωνίας.
- 2) να παράγει μοντέλα για την ενσωμάτωση των οικονομικά και κοινωνικά μη ευνοημένων ομάδων.
- 3) να αναπτύξει προληπτικά μέτρα που θα βοηθήσουν τις μειονεκτούσες ομάδες.
- 4) να αναπτύξει διαρθρωτικά μέτρα για την αντιμετώπιση των αναγκών των πολύ φτωχών.
- 5) να συνεχίσει τη μελέτη των χαρακτηριστικών των οικονομικά και κοινωνικά μη ευνοημένων μελών της κοινωνίας.

Για την επίτευξη των στόχων αυτών η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει δώσει έμφαση σε έξι αρχές. Αυτές είναι η πολυδιάστατη προσέγγιση στη φτώχεια, η εταιρική σχέση των δημόσιων και ιδιωτικών φορέων, η συμμετοχή των μη ευνοημένων ομάδων στην ανάπτυξη και την εφαρμογή των τοπικών προγραμμάτων, ο διακρατικός χαρακτήρας των προγραμμάτων και η ανάγκη για αξιολόγηση του Προγράμματος συνολικά.

Σημαντικός στόχος θεωρείται η συμμετοχή των ομάδων στις οποίες απευθύνονται τα διάφορα προγράμματα στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Όμως ο στόχος αυτός θεωρείται δύσκολα επιτεύξιμος λόγω των χαρακτηριστικών των ομάδων αυτών και της έλλειψης εμπειρίας τους.

Το Παρατηρητήριο για τις Πολιτικές Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού ιδρύθηκε το 1990, μετά την απόφαση του Συμβουλίου του 1989. Τότε

ζητήθηκε από την Επιτροπή να αναλύει τις δράσεις των κρατών - μελών στον τομέα του κοινωνικού αποκλεισμού και να παρακολουθεί τις σχετικές εξελίξεις.

Το Παρατηρητήριο εξετάζει τις προσπάθειες των δημοσίων φορέων της κάθε χώρας να περιορίσουν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Εξετάζεται ακόμα η δυνατότητα πρόσβασης των πολιτών σε διάφορες υπηρεσίες, πόρους ή αγαθά που συνδέονται με τα κοινωνικά δικαιώματα. Πιο συγκεκριμένα εξετάζεται το κατά πόσο οι κυβερνητικές πολιτικές διευκολύνουν ή παρεμποδίζουν τους πολίτες στην άσκηση των δικαιωμάτων αυτών.

Αποτελεί πλέον πεποίθηση ότι η ανταλλαγή γνώσεων και εμπειριών μεταξύ των κρατών-μελών στα πλαίσια του Παρατηρητηρίου για τις πολιτικές που εφαρμόζονται για την καταπολέμησή του, θα αποβεί ιδιαίτερος χρήσιμη για την διαμόρφωση μιας αποτελεσματικής κοινωνικής πολιτικής. Το επόμενο βήμα αποτελεί η σύγκλιση των πολιτικών που εφαρμόζονται στον τομέα αυτό.

Σημαντικός για την ανίχνευση των παραγόντων που επηρεάζουν τις συνθήκες ζωής των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων θεωρείται ο συντονισμός του Παρατηρητηρίου για την Καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού με τα άλλα Παρατηρητήρια, όπως είναι το Παρατηρητήριο Απασχόλησης (MISSEP), το Παρατηρητήριο για την Κοινωνική Προστασία (MISSOC) και το Παρατηρητήριο για την Οικογένεια.

Λειτουργεί ακόμα ένα δίκτυο για τις εξελίξεις στους τρόπους φύλαξης των παιδιών, οι οποίες έχουν μεγάλη σημασία για την ενσωμάτωση φτωχών και μονογονεϊκών οικογενειών.

Οι κοινοτικές πρωτοβουλίες που σχεδιάστηκαν για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού σκοπεύουν κυρίως στην καταπολέμηση της ανεργίας και την αύξηση της απασχόλησης. Μολονότι αναγνωρίζεται ότι οι πρωτοβουλίες αυτές και ειδικά η Horizon και η Now συμβάλλουν σημαντικά στην καταπολέμηση του αποκλεισμού, με την προώθηση της ενσωμάτωσης διαφόρων κοινωνικών ομάδων στην αγορά εργασίας, από την άλλη πλευρά δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει την μονοδιάστατη προσέγγιση της Ένωσης στο θέμα αυτό. Όπως έχει αποδειχθεί, ο

κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί φαινόμενο πολυδιάστατου χαρακτήρα και η αντιμετώπιση της ανεργίας είναι μόνο μία πτυχή της προβληματικής.

Οι πολιτικές αυτές, επομένως διέπονται από ένα ηγεμονικό ρόλο που στην ουσία του αναγνωρίζουμε τις έννοιες του ατομικισμού, μιας ανδροκρατικής θεώρησης του ανθρώπου, διαμεσολαβημένης μέσα από την ένταξη του στην αγορά εργασίας.

Γ. Κράτος πρόνοιας , οικογένεια και κοινωνικός αποκλεισμός

1.Κρίση του κράτους πρόνοιας : Εξελίξεις και προοπτικές³⁶

Οι τεχνολογικές ανακατατάξεις που συντελούνται στην παραγωγική διαδικασία και η εφαρμογή της παραγωγικής αναδιάρθρωσης ως τρόπου βελτίωσης της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων σηματοδοτούν τις εξελίξεις που συντελούνται στην εργασία, την οικονομία και το κράτος πρόνοιας. Οι διαρθρωτικές αυτές αλλαγές επιδρούν αναμφίβολα και στον θεσμό της οικογένειας και ειδικότερα στη σύνθεσή του, αλλά και σ' αυτές τις οικογενειακές σχέσεις. Αναμφισβήτητα, η αποδόμηση των παραδοσιακών μορφών κοινωνικής προστασίας και η εν γένει έκπτωση του σοσιαλδημοκρατικού συμβολαίου συμβάλλουν στην εμφάνιση, αλλά και στην επίταση των φαινομένων αποκλεισμού και κοινωνικής παθογένειας.

Ειδικότερα, η μετάβαση από το φορντικό στο μεταφορντικό καθεστώς επιταχύνει τη διαδικασία διάρρηξης της διασύνδεσης του "οικονομικού" με το "κοινωνικό" της αναπαραγωγής με αποτέλεσμα την αναδιάρθρωση των αναπαραγωγικών σχέσεων και την αποδιοργάνωση του κράτους πρόνοιας. Επομένως, η κρίση του κράτους πρόνοιας είναι κυρίως διαρθρωτική και όχι τόσο κρίση συσχετιζόμενη με την ορθολογική διαχείριση των πόρων και την αποτελεσματικότητα της λειτουργίας του. Παράλληλα, η κρίση του κοινωνικού κράτους οδηγεί αναπόφευκτα την πολιτική βούληση σε εθνικό, αλλά και σε

³⁶ Για την κρίση του κοινωνικού κράτους και τις επιπτώσεις στην οικογένεια της Ευρώπης Σ. Ρόμπολης, Κρίση και προοπτική του κράτους πρόνοιας σελ. 322-328 στο συλλογικό

ευρωπαϊκό επίπεδο στην αναζήτηση νέων τρόπων κοινωνικής στήριξης των περισσότερο ή λιγότερο ευνοημένων ομάδων, που παραπέμπουν σε παραδοσιακούς τρόπους οργάνωσης και διαχείρισης του ατομικού και του συλλογικού βίου.

Οι διάφορες εξελίξεις, όπως η έκρηξη της φτώχειας σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ο συνδεδεμένος μ' αυτή κοινωνικός αποκλεισμός, που απειλεί πλέον άτομα, αλλά και οικογένειες καθώς επίσης και η μαζική ανεργία, συνθέτουν αναμφίβολα το κοινωνικό κυρίως έλλειμμα του κράτους πρόνοιας στη χώρα μας, άλλα και στις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ειδικότερα, οι παράμετροι της παθογένειας της ελληνικής εκδοχής του κράτους πρόνοιας συνίστανται στις οργανωτικές δυσλειτουργίες των φορέων κοινωνικής προστασίας, στις ασυντόνιστες ρυθμίσεις των διαφόρων τομέων άσκησης κοινωνικής πολιτικής και την προώθηση των συναφών πολιτικών με γνώμονα τις ασκούμενες πολιτικές πιέσεις και όχι τις πραγματικές ανάγκες των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικά ομάδων.

Στη σημερινή εποχή της κρίσης του κράτους πρόνοιας στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται και η χώρα μας, τρία χαρακτηριστικά διακρίνουν την κοινωνική προστασία :

A) αυξάνει η ζήτηση κοινωνικών υπηρεσιών από τους χρήστες

B) αυξάνει η οικονομική ανισορροπία των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης

Γ) απαιτούνται περισσότερες κοινωνικές δαπάνες για την ικανοποίηση των αναγκών

Με αφετηρία τις σύγχρονες εξελίξεις και τις πτυχές της κρίσης του κοινωνικού κράτους, αναφέρονται οι εξής προβληματισμοί σχετικά με την προοπτική άρσης της κρίσης, αλλά και παράλληλα της εισόδου σε μία νέα κοινωνική πραγματικότητα:

Α) αναπτύσσεται η αντίληψη της μετεξέλιξης της κρατικής ευθύνης της παροχής υπηρεσιών για την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών, σε υποχρέωση για την αντιμετώπιση του κοινωνικού κινδύνου που απειλεί κάθε άτομο.

Β) υποστηρίζεται η εισαγωγή στοιχείων αγοράς στη λειτουργία του κράτους πρόνοιας, ως τρόπου ελέγχου των κρατικών δαπανών σ' αυτό τον τομέα.

Γ) ενθαρρύνεται η ανάπτυξη της ιδιωτικής κερδοσκοπικής δραστηριότητας στην ασφάλιση και στην υγεία.

Δ) ανακαλύπτεται η αξία του λεγόμενου "προνοιακού πλουραλισμού " με την έννοια της εγκαθίδρυσης συνεργασίας μεταξύ κρατικών φορέων, Τοπικής Αυτοδιοίκησης, μη κερδοσκοπικών οργανισμών για την αντιμετώπιση κοινωνικών κινδύνων αλλά και την κάλυψη κοινωνικών αναγκών.

Όλες αυτές οι τάσεις σχετίζονται και με την κρίση του θεσμού της οικογένειας, όχι μόνο σε αξιακό επίπεδο αλλά και αναφορικά με την ελλιπή προστασία του θεσμού από τα σύγχρονα κράτη. Συγκεκριμένα, με δεδομένη την κρίση του κράτους πρόνοιας παρατηρείται σ' όλα τα κράτη περιορισμός των οικονομικών πόρων για την προστασία της οικογένειας, η οποία αντικατοπτρίζει και τη γενικότερη τάση αποδυνάμωσης της ισορροπίας μεταξύ του "ιδιωτικού και του "δημοσίου". Γι' αυτό όλο και περισσότερο δίδεται η προτεραιότητα έξω από το κράτος και καταβάλλονται προσπάθειες για την ενίσχυση του ιστού των κοινωνικών σχέσεων.

2. Κοινωνικός αποκλεισμός των οικογενειών και κοινωνική πολιτική

Η δυσκολία ορισμού του κοινωνικού αποκλεισμού, ο οποίος αποτελεί έννοια διαφορετική, αλλά και ευρύτερη της φτώχειας απαντάται τόσο στον ακαδημαϊκό χώρο και στην πολιτική όσο και στην καθημερινή γλώσσα. Έχοντας ως δεδομένο ότι

ο κοινωνικός αποκλεισμός σχετίζεται με την παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημόσιων αγαθών σε σημαντικούς τομείς της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως η εργασία, η εκπαίδευση, η υγεία, οι πολιτισμικές δραστηριότητες, γίνεται περισσότερο κατανοητό ότι η αποστέρηση των παραπάνω δεν οδηγεί μόνο στην οικονομική ανέχεια. Γι' αυτό ο κοινωνικός αποκλεισμός χαρακτηρίζει τόσο μία κατάσταση, όσο και μία διαδικασία. Επομένως σημαντικό είναι το εξής συμπέρασμα : όσο λιγότερο δημόσιο και κοινωνικό πλούτο είναι σε θέση να απορροφά ένας άνθρωπος, τόσο μεγαλύτερη πιθανότητα υπάρχει να διολισθήσει σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού.³⁷

Η δυσκολία ορισμού επιδεινώνεται ακόμα περισσότερο, όταν θα πρέπει να ορίσουμε το περιεχόμενο εννοιών, όπως "κοινωνικά αποκλεισμένες οικογένειες" ή "οικογένειες που απειλούνται από τον κοινωνικό αποκλεισμό", δεδομένου ότι οι όροι αυτοί που σχετίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό δεν παράγουν σε όλους τις ίδιες αναπαραστάσεις. Για ορισμένους μπορεί να σημαίνει οικογένειες μεταναστών, προσφύγων ή λαθρομεταναστών, για άλλους σημαίνει μονογονεϊκές οικογένειες ή οικογένειες με ανεπαρκές εισόδημα.

Αν σε γενικές γραμμές ερμηνεύσουμε το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού ως αδυναμία πρόσβασης στον δημόσιο και κοινωνικό πλούτο, τότε η απάντηση στο ποιες είναι οι κοινωνικά αποκλεισμένες οικογένειες είναι σχετικά απλή. Είναι αυτές που δεν μπορούν να έχουν και δεν μπορούν να συμμετέχουν σε αγαθά και υπηρεσίες που παρέχονται στο κοινωνικό σύνολο.

Για να χρησιμοποιήσουμε ως παράδειγμα κοινωνικά αποκλεισμένων οικογενειών τις μονογονεϊκές οικογένειες, εκτός από τη μελέτη τους ως συγκεκριμένης ευπαθούς κοινωνικής ομάδας, η απαιτούμενη διερεύνηση θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει και το κατά πόσο οι οικογένειες αυτές μπορούν να έχουν απρόσκοπτη πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες που προσφέρονται στο κοινωνικό σύνολο. Απαιτείται, δηλαδή, πέραν της καταγραφής των παραμέτρων του κοινωνικού αποκλεισμού να διερευνηθεί το εύρος των κοινωνικών τους δικαιωμάτων σε σχέση με

³⁷ Η προβληματική αυτή αναπτύχθηκε κυρίως από τον Γ. Τσιάκαλο, Κοινωνικός Αποκλεισμός, Ορισμοί, Πλαίσιο και Σημασία σελ. 39 κ.ε. στο συλλογικό Κοινωνικός Αποκλεισμός, Η ελληνική εμπειρία, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.

την εργασία, την εκπαίδευση, την υγεία, τη στέγαση κ.ά. Η διερεύνηση αυτή απαιτεί και τον εντοπισμό των εμποδίων μέσα από τα οποία οι οικογένειες αυτές αποκλείονται από τα επιθυμητά κοινωνικά αγαθά, έτσι ώστε να καταπολεμηθούν όλοι εκείνοι οι παράγοντες που οδηγούν σε αποκλεισμό.

Ως αίτια για την έκπτωση οικογενειών σε κατάσταση αποκλεισμού μπορούν να εκληφθούν τα εξής :

- A) η έλλειψη επαρκών μορφωτικών και επαγγελματικών προσόντων
- B) η ανεπάρκεια του συστήματος παιδικής προστασίας
- Γ) η αποσύνδεση της οικογένειας από τον κοινωνικό ή και τον συγγενικό ιστό.
- Δ) η έλλειψη κοινωνικών σχέσεων
- E) η τάση απομόνωσης για την αποφυγή του κοινωνικού στιγματισμού που παρατηρείται ιδιαίτερα στις μονογονεϊκές οικογένειες

Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ο ρόλος των αρνητικών κοινωνικών αντιλήψεων στον κοινωνικό αποκλεισμό των οικογενειών. Οι αντιλήψεις αυτές, όπως για παράδειγμα οι επικρατούσες προκαταλήψεις για τις μόνες μητέρες, αποτελούν ένα ισχυρό ανασταλτικό παράγοντα εναντίον των οικογενειών αυτών στην προσπάθεια τους να δημιουργήσουν ένα δίκτυο στήριξης για τα μέλη τους. Επίσης οι αρνητικές προσδοκίες για τη λειτουργικότητα αυτών των οικογενειών δεν βοηθά στην στήριξη τους.

Η άρση όλων των παραπάνω δυσλειτουργιών³⁸ μπορεί να επιτευχθεί με την εδραίωση των κατάλληλων δομών, κοινωνικών δράσεων και υπηρεσιών.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η ύπαρξη και η αναπαραγωγή του κοινωνικού αποκλεισμού δεν συμβαίνει τυχαία. Όπως εύστοχα σημειώνεται "είναι αποτέλεσμα κυρίως ισχυρών δογμάτων και ιδεολογιών, τα οποία διαιωνίζουν των αποκλεισμό ομάδων από την ισότιμη απορρόφηση δημόσιου και κοινωνικού πλούτου και, επιπλέον, είναι αποτέλεσμα της έλλειψης πολιτικής βούλησης για αναγκαίες μεταρρυθμίσεις. Η δυσκολία αντιμετώπισης αυτών των αρνητικών παραγόντων

έγκειται στο γεγονός ότι, συνήθως, όλοι όσοι πλήττονται από κοινωνικό αποκλεισμό αποκλείονται και από το σημαντικότερο αγαθό δημόσιου πλούτου, εκείνο της ισότιμης συμμετοχής στο πολιτικό γίγνεσθαι."

Δ) Μονογονεϊκότητα και κοινωνικός αποκλεισμός³⁹

1. Μονογονεϊκές οικογένειες : Σύγχρονες εξελίξεις

Το γεγονός του ότι ο θεσμός της οικογένειας αμφισβητείται αντικατοπτρίζεται στη μείωση των τελούμενων γάμων, στην αύξηση του αριθμού των διαζυγίων, των γεννήσεων εκτός γάμου, και των μονογονεϊκών νοικοκυριών.

Γενικά, μπορεί να λεχθεί ότι η σύναψη γάμου για τους Ευρωπαίους γίνεται με την πάροδο του χρόνου όλο και λιγότερη πιθανή, ενώ η διάλυση του μια εναλλακτική κανονικότητα.

Όσον αφορά τις γεννήσεις εκτός γάμου, και αυτές παρουσιάζουν σημαντική αύξηση, ενώ παρατηρούνται στις διάφορες χώρες κάποιες διαφοροποιήσεις σε σχέση μ' αυτές τις εξελίξεις.

Όπως φαίνεται, η πλειονότητα των μόνων γονέων είναι σχεδόν πάντοτε γυναίκες, ενώ τρία βασικά μοντέλα διακρίνονται : 1) το " σκανδιναβικό " μοντέλο, όπου παρατηρούνται υψηλά ποσοστά μονογονεϊκών οικογενειών 2) το " μοντέλο της Κεντρικής Ευρώπης " με ποσοστά μονογονεϊκών οικογενειών που κυμαίνονται σε μια ενδιάμεση κατάσταση 3) το " μεσογειακό μοντέλο " όπου τα ποσοστά των μόνων γονέων είναι αρκετά πιο χαμηλά.

Εξετάζοντας την οικογενειακή κατάσταση των μόνων γονέων, διαπιστώνουμε ότι στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες (με εξαίρεση τις σκανδιναβικές) οι ανύπαντροι γονείς αποτελούν μειονότητα είτε είναι διαζευγμένοι είτε χήροι.

³⁸ Γ. Τσιάκαλος, Κοινωνικός Αποκλεισμός, Ορισμοί πλαίσιο και σημασία, σελ. 61 στο συλλογικό Κοινωνικός Αποκλεισμός, Η ελληνική εμπειρία, Αθήνα, 2001

³⁹ Μία ενδιαφέρουσα προσέγγιση της διάστασης της μονογονεϊκότητας σε σχέση με τον κοινωνικό αποκλεισμό αποτελεί το άρθρο Λ. Μαράτου- Αλιπράντη, Οικογενειακή ρήξη,

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η μονογονεϊκή οικογένεια δεν αποτελεί μόνιμη μορφή. Για τον μόνο γονέα ενδέχεται να αποτελεί μια μεταβατική κατάσταση.

Η υιοθέτηση του όρου μονογονεϊκότητα για τον προσδιορισμό των οικογενειών που υπάρχει μόνο ένας γονέας είχε δύο θετικές συνέπειες. Από τη μία πλευρά συνέβαλε στον "αποστιγματισμό" των διαφορετικών οικογενειακών καταστάσεων και από την άλλη υπογραμμίζονται οι οικονομικές και άλλες δυσκολίες που σχετίζονται με το γεγονός του ότι ένας μόνο γονέας έχει αναλάβει την αποκλειστική ευθύνη για την ανατροφή των παιδιών του.

Παρόλα αυτά οι μονογονεϊκές οικογένειες είναι μία από τις κατηγορίες πληθυσμού στην Ευρώπη, η οποία είναι ευάλωτη στον κοινωνικό αποκλεισμό. Ένα μεγάλο ποσοστό των μόνων γονιών στην Ευρώπη αντιμετωπίζει πολλαπλά προβλήματα όπως η ανεργία, η έλλειψη κατοικίας, η φτώχεια, αλλά και η έλλειψη πληροφόρησης για τις πηγές, όπου μπορούν να ζητήσουν βοήθεια.

Ένα άλλο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν τα μονογονεϊκά νοικοκυριά παράλληλα με την οικονομική διάσταση της φτώχειας είναι η αδυναμία ενσωμάτωσης στον κοινωνικό και πολιτισμικό περίγυρο απ' ότι ο γενικός πληθυσμός της περιοχής.

2. Μονογονεϊκότητα και φτώχεια

Αναμφίβολα, ο χωρισμός και το διαζύγιο συντελούν συστηματικά στο να φτωχαίνει το νοικοκυριό. Ωστόσο, όπως έχει αποδειχθεί, τα γεγονότα αυτά δεν συμπαράσύρουν όλες τις μονογονεϊκές οικογένειες στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Μολονότι τα "οικογενειακά ατυχήματα" στην ατομική διαδρομή των προσώπων παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία κοινωνικής αποενσωμάτωσης, θεωρείται πλέον ότι στην διαδικασία έκπτωσης των οικογενειών σε κοινωνικό αποκλεισμό υπεισέρχονται και άλλοι παράγοντες. Επίσης διάφορες μελέτες έδειξαν

τη στενή σχέση που υφίσταται ανάμεσα στην οικογενειακή αστάθεια και στον κοινωνικό κίνδυνο.

Διαπιστώθηκε ότι ο κίνδυνος της φτώχειας ανάμεσα στα μονογονεϊκά νοικοκυριά είναι υψηλότερος. Υπολογίστηκε, λοιπόν, ότι το ποσοστό νοικοκυριών σε κατάσταση φτώχειας (που ορίζεται ως το 50% του μέσου εισοδήματος) ήταν περίπου δύο φορές μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των νοικοκυριών με δύο γονείς και παιδί κατώ των 18 ετών.

Είναι φανερό ότι η κυριότερη δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες είναι η διατήρηση ενός ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης. Προς την κατεύθυνση αυτή δεν βοηθά το σύστημα παιδικής προστασίας, επειδή δεν καλύπτει ικανοποιητικά τις αυξημένες ανάγκες για φροντίδα των παιδιών των οικογενειών αυτών. Ο κίνδυνος διολίσθησης στη φτώχεια είναι αρκετά αυξημένος εξαιτίας της δυσμενούς θέσης των μόνων γονέων στην αγορά εργασίας, την περιορισμένη κάλυψη του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης ή της κοινωνικής βοήθειας που δεν μπορούν να εξασφαλίσουν ένα επαρκές εισόδημα για την κάλυψη των αναγκών των μονογονεϊκών νοικοκυριών.

Τέλος, ο στιγματισμός εξαιτίας της φτώχειας μπορεί να επιφέρει επίταση του κοινωνικού αποκλεισμού και περιορισμό των δυνατοτήτων εξόδου απ' αυτόν, δεδομένου και του συχνού αυτοαποκλεισμού του μόνου γονέα από τα υπάρχοντα κοινωνικά υποστηρικτικά δίκτυα. Οι επιπτώσεις αυτής της δυσάρεστης κατάστασης είναι εμφανείς και σε πολιτικό επίπεδο. Οι μόνοι γονείς, ιδιαιτέρως αυτοί με χαμηλά εισοδήματα, αποκλείονται από τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, καθώς δεν διαθέτουν πολιτική ισχύ ως ομάδα πίεσης και έχουν χαμηλή εκπροσώπηση στις γυναικείες ομάδες.

Αντλαμβάνεται κανείς εύκολα τον επιπλέον κίνδυνο που ελλοχεύει για την ποιότητα της κατά κοινή παραδοχή ήδη διασαλευμένης δημοκρατίας στις μέρες μας από τους περαιτέρω αποκλεισμούς ατόμων, κοινωνικών ομάδων και πληθυσμιακών κατηγοριών.

3. Προβληματισμοί για την πολιτική σε σχέση με την μονογονεϊκότητα στην Ελλάδα

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που επηρεάζει την εφαρμογή μιας αποτελεσματικής πολιτικής για τις μονογονεϊκές οικογένειες στη χώρα μας είναι η ελλιπής πληροφόρηση για την κοινωνική πραγματικότητα των νοικοκυριών αυτών. Επιπλέον, όπως είδαμε, η κατηγορία αυτή πολιτικά δεν είναι ιδιαίτερα ορατή.

Κυρίαρχος σε όλο το φάσμα των προνοιακών υπηρεσιών είναι ο επιδοματικός χαρακτήρας, ο οποίος έχει αποδειχθεί ότι είναι ανεπαρκής για την καταπολέμηση του αποκλεισμού των οικογενειών αυτών. Η αναποτελεσματικότητα του συγκεκριμένου μέτρου εντείνεται από τη συγκεντρωτική διοίκηση στον κοινωνικό τομέα, την έλλειψη συντονισμού, την απουσία ευέλικτων προγραμμάτων και τη μη συμμετοχή των μόνων-γονέων.

Από όλα τα παραπάνω προκύπτει ότι η αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών κυρίως σημαίνει :

- βελτίωση των υλικών συνθηκών διαβίωσης (οικονομική διάσταση της φτώχειας)
- ενίσχυση της κοινωνικής συμμετοχής (κοινωνική και πολιτική διάσταση της φτώχειας)
- πολιτιστικός εμπλουτισμός της ζωής (πολιτιστική διάσταση της φτώχειας)
- καταπολέμηση συμπεριφορών διακρίσεων που εντοπίζονται στο κοινωνικό περιβάλλον

Ζητούμενο, συνεπώς, είναι ο σχεδιασμός και η υλοποίηση μιας κοινωνικά δίκαιης πολιτικής με επίκεντρο τον σεβασμό των ατομικών επιλογών αλλά και ταυτόχρονα τη δυνατότητα εγκαθίδρυσης ενός προστατευτικού δικτύου που θα είναι αποτέλεσμα της ατομικής αλλά και της δημόσιας προσπάθειας.

Ε. Η κοινωνική πολιτική για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την προστασία της οικογένειας στην Ελλάδα⁴⁰

Ο τομέας των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα παρουσιάζει ελλείψεις στην αντιμετώπιση προβλημάτων με τα οποία ασχολείται ήδη από παλαιότερα, και τα τελευταία χρόνια καλείται να αντιμετωπίσει και επιπλέον προβλήματα, όπως εκείνα που σχετίζονται με το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού. Η πρόκληση του κοινωνικού αποκλεισμού εμφανίζεται ακόμα μεγαλύτερη, αν ληφθεί υπόψη η αναγκαιότητα τη προσαρμογής των κοινοτικών πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση του αποκλεισμού στην ελληνική πραγματικότητα. Πρόκειται, πραγματικά, για μία ευκαιρία να αναμορφωθούν οι δομές και οι πρακτικές στον χώρο της κοινωνικής προστασίας, προκειμένου να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά το πολυσύνθετο πρόβλημα του αποκλεισμού.

Το βάρος της ευθύνης για τις ελλείψεις στην στήριξη των ατόμων ή ομάδων που τελούν σε κατάσταση αποκλεισμού ή απειλούνται από αυτόν αποδίδεται συνήθως στην αναποτελεσματικότητα του κρατικού τομέα. Εντούτοις, όλο και περισσότερο γίνεται αντιληπτό ότι πρέπει να προωθηθεί αποτελεσματικότερα το θέμα της ανακατανομής των αρμοδιοτήτων πρόνοιας ανάμεσα στους διάφορους φορείς.

1. Όψεις της θεσμικής προστασίας της οικογένειας στην Ελλάδα: εγγυήσεις και ελλείψεις⁴¹

Η κρίση των παραδοσιακών οικογενειακών προτύπων δεν καταλήγει ούτε στη χώρα μας, ούτε στη Ευρώπη σε συνολική απαξίωση του θεσμού. Ειδικά στην Ευρώπη επικρατεί συναίνεση για την αναγκαιότητα διατήρησης και στήριξης του θεσμού. Ταυτόχρονα, οι δημογραφικές εξελίξεις δημιουργούν την ανάγκη κρατικής παρέμβασης για την αύξηση των ποσοστών γεννητικότητας.

⁴⁰ Το υλικό για την κοινωνική πολιτική για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού αντλήθηκε από Υπουργείο Εργασίας και ΕΚΚΕ, Δ. Καραντίνος, Χ. Ιωάννου, Ι. Καβουνίδης, Οι Κοινωνικές υπηρεσίες και η κοινωνική πολιτική καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ο θεσμός της οικογένειας απολαμβάνει προστασίας τόσο από τους ευρωπαϊκούς κανόνες δικαίου όσο και από την ελληνική έννομη τάξη. Από τη μία πλευρά κατοχυρώνονται όρια έναντι κρατικών παρεμβάσεων στην οικογενειακή ζωή και από την άλλη προστατεύεται ο θεσμός μέσα από την νομική κατοχύρωση δράσεων κοινωνικής πολιτικής. Οι δύο αυτές όψεις προστασίας της οικογένειας αποτυπώνονται στο ισχύον Σύνταγμα. Στο Σύνταγμα 1975/86 κατοχυρώνεται η προστασία του θεσμού της οικογένειας (άρθρο 21 παρ. 1). Στο άρθρο 21 παρ. 2 γίνεται ειδική αναφορά για την προστασία των πολύτεκνων οικογενειών από το κράτος. Η προστασία της οικογένειας συμπληρώνεται από το άρθρο 9 παρ. 1. εδ. β', όπου κατοχυρώνεται το απαραβίαστο της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του ατόμου. Ακόμα, στη διάταξη του άρθρου 4 παρ. 2 προβλέπεται η ισότητα των δύο φύλων.

Στη συνέχεια σειρά κανονιστικών ρυθμίσεων εξειδικεύουν τη μορφή αυτής της προστασίας αφενός στο πεδίο του αστικού δικαίου και αφετέρου στο πεδίο του δικαίου κοινωνικής ασφάλειας.

Μηχανισμοί της κοινωνικής προστασίας της οικογένειας αποτελούν αυτοί της επιδοματικής στήριξης, της ειδικής μεταχείρισης των μονογονεϊκών και των πολύτεκνων οικογενειών όπως και άλλες θεσμοθετημένες υπηρεσίες, όπως οι προσωπικές, οι αφορούσες στα κοινωνικά ευεργετήματα ή οι διευκολύνσεις στην επαγγελματική απασχόληση και οι απαλλαγές από οικονομικά βάρη. Ειδικότερα, η παρεχόμενη οικονομική βοήθεια στις μονογονεϊκές οικογένειες (Ν. Δ. 4051/1960) είναι στοιχειωδώς επαρκής, ούτε προβλέπονται μηχανισμοί αναπροσαρμογής της. Το αποτέλεσμα είναι η έκθεση των οικογενειών αυτών στον κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού. Παράλληλα, η επιδοματική ενίσχυση των πολύτεκνων οικογενειών (Ν.Δ. 1153/1972 και άρθρο 63 του ν. 1892/90) σχετίζεται περισσότερο με την αναγνώριση της αναγκαιότητας για λήψη μέτρων για το δημογραφικό πρόβλημα.

⁴¹ Το κεφάλαιο βασίστηκε στο άρθρο Ξ. Κοντιάδης, Όψεις της θεσμικής προστασίας της οικογένειας στην Ελλάδα στο συλλογικό Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Οικογένεια όπ. παρ. σελ. 640-649.

2. Σύντομη επισκόπηση συναφών τομέων και δραστηριοτήτων⁴²

Υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας για την προστασία της οικογένειας και την καταπολέμηση της απειλής του κοινωνικού αποκλεισμού στη χώρα μας παρέχουν ο κρατικός τομέας, ο τομέας Τοπικής Αυτοδιοίκησης, ο ιδιωτικός τομέας που στοχεύει στο κέρδος, ο μη κερδοσκοπικός ιδιωτικός τομέας και ο ανεπίσημος τομέας των άτυπων δικτύων που στηρίζονται στις σχέσεις της οικογένειας, της συγγένειας, της φιλίας και της γειτονιάς.

Ορισμένες δραστηριότητες του κρατικού τομέα για την προστασία των οικογενειών είναι οι εξής : η ενίσχυση του εισοδήματος των πολύτεκνων και των μονογονεϊκών οικογενειών, η φροντίδα ορφανών ή άλλων παιδιών που η οικογένεια τους αδυνατεί να τα φροντίζει, η φροντίδα βρεφών και παιδιών σε βρεφονηπιακούς σταθμούς, οι υπηρεσίες οικογενειακού προγραμματισμού, οι συμβουλευτικές υπηρεσίες για ατομικά ή οικογενειακά προβλήματα, οι υπηρεσίες για την προστασία θυμάτων οικογενειακής βίας.

Η δραστηριότητα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στον χώρο των κοινωνικών υπηρεσιών δεν είναι επαρκώς αναπτυγμένη, παρόλο που η αποκέντρωση και η μεταφορά των σχετικών αρμοδιοτήτων από τον κρατικό τομέα στους δήμους και τις κοινότητες αποτελούσε μέρος του πολιτικού προγράμματος των κυβερνήσεων της τελευταίας δεκαπενταετίας. Πάντως η συμμετοχή της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην στήριξη των τοπικών κοινωνιών περιορίζεται σημαντικά από διάφορους παράγοντες και κυρίως από την έλλειψη επαρκών οικονομικών πόρων. Ακόμα, απουσιάζει το θεσμικό πλαίσιο, το οποίο θα ρύθμιζε τα διάφορα ζητήματα συνεργασίας της Τοπικής Αυτοδιοίκησης με άλλους φορείς.

Ο ρόλος του ιδιωτικού κερδοσκοπικού τομέα έχει αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια κυρίως σε ότι αφορά τη φροντίδα παιδιών προσχολικής ηλικίας και ηλικιωμένων. Και αυτό γιατί σε ότι αφορά τη φροντίδα των παιδιών, οι θέσεις σε δημόσιους βρεφονηπιακούς σταθμούς δεν επαρκούν για να ικανοποιήσουν τις

⁴² Τα στοιχεία αντλήθηκαν από το άρθρο της Τ. Καβουνίδη, Κοινωνικός αποκλεισμός, έννοια, κοινωνικές πρωτοβουλίες και διλήμματα πολιτικής στο συλλογικό, Διαστάσεις του Κοινωνικού

υπάρχουσες ανάγκες, δεδομένου ότι όλα και μεγαλύτερος αριθμός του γυναικείου πληθυσμού εντάσσεται στο εργατικό δυναμικό της χώρας μας κυρίως για λόγους ενίσχυσης του οικογενειακού εισοδήματος. Ακόμα, γονείς που έχουν σχετική οικονομική άνεση προτιμούν για τη φύλαξη των παιδιών τους τους ιδιωτικούς σταθμούς, κυρίως για την καλύτερη ποιότητα της παρεχόμενης φροντίδας.

Γενικά, αυτό που παρατηρείται στη χώρα μας δεν είναι η υποκατάσταση του δημόσιου τομέα στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά απλά η είσοδος όλο και περισσότερων ιδιωτικών φορέων στον χώρο αυτό.

Ο ρόλος του ιδιωτικού, μη κερδοσκοπικού τομέα στην παροχή υπηρεσιών έχει επίσης αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Παραδοσιακά, η εκκλησία έπαιζε μεγάλο ρόλο στην ιδρυματική περίθαλψη των ορφανών και άλλων παιδιών που οι γονείς τους αδυνατούσαν να φροντίσουν. Ο ρόλος αυτός συρρικνώνεται όλο και πιο πολύ σήμερα, επειδή κυρίως έχει μειωθεί ο αριθμός των παιδιών αυτών.

Γενικά παρατηρείται ότι, ενώ ο εθελοντισμός έχει μεγάλη ιστορία στην Ελλάδα, ο ρόλος του σήμερα είναι περιορισμένος σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης. Πάντως, η προαγωγή του εθελοντισμού και η ενθάρρυνση της τοπικής κοινότητας στη φροντίδα των μελών της σχετίζεται στην Ελλάδα, αλλά και στην Ευρώπη με την προσπάθεια των κρατών να περιορίσουν τις δημόσιες δαπάνες. Τα τελευταία χρόνια, πάντως, η αποϊδρυματοποίηση και η ενίσχυση της κοινότητας και της οικογένειας στην παροχή υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας αποτελούν στόχους της πολιτικής βούλησης.

Είναι αλήθεια, όμως ότι σε κοινωνίες όπως η ελληνική, όπου παραδοσιακά το κράτος πρόνοιας δεν ήταν αναπτυγμένο, τυχόν μείωση στα επίπεδα παροχής άτυπης φροντίδας μπορεί να έχει δυσάρεστες επιπτώσεις για σημαντικό τμήμα του πληθυσμού.

3. Κοινωνικός αποκλεισμός, οικογένεια και άτυπα δίκτυα βοήθειας

Τα άτυπα δίκτυα βοήθειας παρέχουν στα μέλη τους αγαθά και υπηρεσίες, όπως οικονομική βοήθεια, στέγαση, σίτιση, προσωπική βοήθεια των ασθενών, των ηλικιωμένων ή των ατόμων με ειδικές ανάγκες, φροντίδα των παιδιών, καθώς και άλλες μορφές βοήθειας.

Τα τελευταία χρόνια η κοινωνική στήριξη από τα άτυπα δίκτυα βοήθειας έχει πάρει θέση προτεραιότητας στις πολιτικές των χωρών της Ε.Ε. Γίνεται προσπάθεια για την ενίσχυση του ρόλου των άτυπων δικτύων στη φροντίδα των ατόμων και των οικογενειών που απειλούνται από τον κοινωνικό αποκλεισμό, αλλά και σε άλλους τομείς της κοινωνικής πολιτικής. Ασφαλώς, το ανανεωμένο ενδιαφέρον της πολιτικής βούλησης για τα άτυπα δίκτυα βοήθειας σχετίζεται με τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους και την αναπόφευκτη αναγκαιότητα περιορισμού των κρατικών δαπανών.

Αναμφισβήτητα, η ενίσχυση του ρόλου των άτυπων δικτύων στην παροχή κοινωνικής προστασίας εγκυμονεί κάποιους κινδύνους. Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες της Ε.Ε. το βάρος της άτυπης φροντίδας πέφτει στις γυναίκες. Επίσης, έχει επισημανθεί ότι με την προσπάθεια του κράτους να αναλάβουν η οικογένεια και κοινότητα μεγαλύτερο ρόλο στην παροχή φροντίδας τίθεται θέμα της ελευθερίας του ατόμου και από την πλευρά αυτών από τους οποίους ζητείται η βοήθεια και από την πλευρά αυτών που καταφεύγουν στους συγγενικούς ή κοινοτικούς δεσμούς για βοήθεια.

Γενικά, στην Ελλάδα σχετικά με τα άτυπα δίκτυα βοήθειας επικρατούν δύο αντιτιθέμενες απόψεις. Επικρατεί η άποψη ότι στην Ελλάδα, όπως και στις άλλες χώρες της Ν. Ευρώπης, τα άτυπα δίκτυα παίζουν πιο σημαντικό ρόλο απ' ό,τι στις άλλες χώρες της Ευρώπης. Ταυτόχρονα, διατυπώνεται η διαπίστωση ότι στην Ελλάδα τα άτυπα δίκτυα αυτά παίζουν μικρότερο ρόλο σε σύγκριση με το παρελθόν.

Αναμφισβήτητα, ο ρόλος των άτυπων δικτύων, δεν θα πρέπει να θεωρείται εναλλακτικός του κρατικού ρόλου για την παροχή κοινωνικής προστασίας, αλλά

συμπληρωματικός. Αν πρόκειται να ενισχυθεί ο ρόλος των άτυπων δικτύων, θα πρέπει να ληφθούν όλα τα απαραίτητα μέτρα, ώστε η λειτουργία τους να μην αποβεί εις βάρος των γυναικών ή άλλων κοινωνικών ομάδων που θα παράσχουν αυτή τη βοήθεια. Η ανεπαρκής προστασία των ομάδων αυτών θα έχει ως αναπόφευκτο επακόλουθο την αδυναμία ενσωμάτωσης τους στον χώρο της εργασίας ή και στον κοινωνικό ιστό. Τότε, ένα μέσο καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού με την παροχή φροντίδας, όπως τα άτυπα δίκτυα στήριξης, θα προκαλεί με την προβληματική του λειτουργία νέους αποκλεισμούς.

ΣΤ. Οικογενειακή πολιτική : μοντέλα και στρατηγικές στην Ευρώπη

Οι κοινωνικές πολιτικές για την οικογένεια εξακολουθούν να διαφέρουν σημαντικά ανάμεσα στις διάφορες χώρες της Ευρώπης, αφού αντανακλούν τις εκάστοτε επικρατούσες απόψεις για το ρόλο της οικογένειας. Ακόμα, αποτελούν έκφραση των διαφορετικών μοντέλων κράτους πρόνοιας.

Με βάση αυτές τις προϋποθέσεις, αναγνωρίζονται τρεις ομάδες κρατών σύμφωνα με τους διαφορετικούς ρόλους της οικογένειας σε κάθε κοινωνία. Κατά συνέπεια, σε κάθε περίπτωση, διαφορετική έμφαση δίδουν οι νόμοι και η κοινωνική πολιτική στην αρμοδιότητα της οικογένειας για την παροχή μέριμνας στα αδύνατα και εξαρτώμενα μέλη της. Αυτή η συλλογιστική διαμορφώνει τις εξής περιπτώσεις : Στην πρώτη ομάδα κρατών οι οικογενειακές υποχρεώσεις είναι μηδαμινές και οι κοινωνικές παροχές αναφέρονται κυρίως στα άτομα. Στη δεύτερη περίπτωση οι οικογενειακές υποχρεώσεις βαρύνουν τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας. Στην τρίτη ομάδα κρατών οι ευθύνες ανατίθενται στα μέλη της διευρυμένης οικογένειας. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν οι σκανδιναβικές χώρες , στη δεύτερη κάποιες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ενώ στην τρίτη ομάδα εντάσσονται οι χώρες της νότιας Ευρώπης.⁴³

Έχει αναγνωριστεί ότι στα κράτη της νότιας Ευρώπης η οικογενειακή αλληλεγγύη είναι πολύ ισχυρότερη από εκείνη των κρατών που ανήκουν στις άλλες

⁴³ Αυτή διάκριση γίνεται στο έργο του Millar J., Warman, A. Family Obligations in Europe, ,

ομάδες και ότι αυτή η αλληλεγγύη αφορά και το ευρύτερο δίκτυο συγγενών. Σε αυτές τις χώρες η αρχή της επικουρικότητας, (ότι δηλαδή η οικογένεια φέρνει την πρωταρχική ευθύνη για την παροχή βοήθειας, ενώ ο ρόλος του κράτους είναι περιορισμένος) εφαρμόζεται πιο ακραία από παντού.

Αλλά το μοντέλο της πρόνοιας στη νότια Ευρώπη που βασίζεται στην αλληλεγγύη ανάμεσα στα μέλη της διευρυμένης οικογένειας και στον παραδοσιακό ρόλο των φύλων (άνδρας / εργαζόμενος , γυναίκα / εξαρτώμενη) έρχεται σε αντίθεση με την κοινωνική πραγματικότητα που αλλάζει συνεχώς. Οι διευρυμένες οικογένειες παρακμάζουν, η παρουσία των γυναικών στην αγορά εργασίας, αν και χαμηλότερη από τις άλλες χώρες, αυξάνει με γρήγορους ρυθμούς. Επίσης, αυξάνει και η αστάθεια των γάμων, όπως και στις άλλες χώρες της Ευρώπης, αν και αυτό συμβαίνει με αργότερους ρυθμούς.

Αν επιπλέον λάβουμε υπόψη την μείωση του ποσοστού των γεννήσεων και τη γήρανση του πληθυσμού, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι δεν είναι πλέον δυνατόν να βασιζόμαστε στην παραδοσιακή οικογενειακή αρωγή για τη στήριξη των αδυνάτων και εξαρτωμένων.

Η εξέλιξη των κοινωνικών υπηρεσιών στις σκανδιναβικές χώρες επιταχύνθηκε στη δεκαετία του '70 ακολουθώντας μία γρήγορη οικονομική ανάπτυξη. Ήδη, από τότε, είχε αρχίσει να σημειώνει αύξηση η γυναικεία παρουσία στην αγορά εργασίας. Για τις οικογένειες - ή μάλλον για τις γυναίκες- το πλέον σημαντικό στοιχείο της νομοθεσίας υπηρξε ο Νόμος για την Ημερήσια Φροντίδα του Παιδιού (1973) βάσει του οποίου οι τοπικές αυτοδιοικήσεις ήταν πλέον υπεύθυνες για την παροχή υπηρεσιών ημερήσιας φροντίδας. Ο νόμος αυτός ψηφίστηκε στη Φινλανδία, αλλά παρόμοιοι νόμοι σε όλες τις σκανδιναβικές χώρες στήριξαν έμπρακτα την ισότητα των δύο φύλων και κατέστησαν εφικτό τον αγαστό συγκερασμό του οικογενειακού και επαγγελματικού βίου.

Το πρόβλημα με την οικογενειακή πολιτική στη δυτική Ευρώπη είναι ότι κυρίως αυτή αποτελεί το προϊόν της επεξεργασίας των επιταγών της αγοράς εργασίας.

Μία από τις σημαντικότερες που έχει να αντιμετωπίσει η οικογενειακή πολιτική στην Ευρώπη είναι αυτή που ενυπάρχει στις πρόσφατες αλλαγές του χρόνου και των ωραρίων εργασίας. Σημειώθηκε μία στροφή προς τα ευέλικτα, μη σταθερά ωράρια, καθώς και μία προώθηση, σχεδόν επιβολή της μερικής απασχόλησης. Οι αλλαγές όμως αυτές δυσχεραίνουν ακόμα πιο πολύ τη συμφιλίωση της οικογενειακής με την επαγγελματική ζωή και ιδιαίτερα σε ότι αφορά τη φύλαξη των μικρών παιδιών ή τη φροντίδα εξαρτημένων ηλικιωμένων ατόμων, αρμοδιότητες που είναι κατεξοχήν καταχωρημένες στις γυναίκες.

Οι σχεδιαστές της κοινωνικής πολιτικής για την οικογένεια θα πρέπει να επαναπροσδιορίσουν τις προτεραιότητες, έτσι ώστε η οικογενειακή πολιτική να μην είναι δέσμια στο διηνεκές των αλλαγών στην αγορά εργασίας, αλλά να υπηρετούν τον στόχο της " ευημερίας " των οικογενειών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μετάβαση των κοινωνιών από τη σύγχρονη στην μεταμοντέρνα εποχή σημαδεύτηκε από την επικράτηση ποιοτικά διάφορων κοινωνικών χαρακτηριστικών όπως αυτών του άκρατου ατομικισμού, του πλουραλισμού των επιλογών, του κοινωνικού αποκλεισμού, της ανασφάλειας, της έντονης αμφισβήτησης γενικά αποδεκτών αξιών, προτύπων και θεσμών. Αυτά τα ποιοτικά διάφορα από το παρελθόν χαρακτηριστικά που μετέβαλαν την κοινωνία αποτέλεσαν απόρροια των ταχύρρυθμων και κοσμοϊστορικών εξελίξεων που σημειώθηκαν τα τελευταία χρόνια στο κοινωνικο-οικονομικό, πολιτικό αλλά και αξιακό-ιδεολογικό πεδίο. Πρόκειται για πολυσυζητημένες εξελίξεις όπως αυτή της παγκοσμιοποίησης, της επέλασης της τεχνολογίας, των μεταβολών στον τρόπο παραγωγής και στο εργασιακό πεδίο, της άμβλυνσης της κοινωνικής συναίνεσης και της κρίσης του κράτους πρόνοιας, εξελίξεις αλληλοσυνδεόμενες, που άλλοτε λειτούργησαν ως αίτια και άλλοτε ως επιφανόμενα διαφορετικών από το παρελθόν κοινωνικών καταστάσεων.

Πράγματι, η μετανεωτερική εποχή βρίσκεται στον αντίποδα αυτής που χαρακτηρίστηκε ως Χρυσή Εποχή και που βίωσε η ανθρωπότητα κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Κι' αυτό γιατί με το πέρασμα από τη σύγχρονη στη μετανεωτερική εποχή η αξία της συλλογικότητας έδωσε τη θέση της σ' αυτή της ατομικότητας, η σημασία της κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης υποχώρησε και έφερε στην επιφάνεια το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού, η ανασφάλεια για το αύριο διαδέχθηκε την ασφάλεια του μεταπολεμικού ανθρώπου και τη βεβαιότητα του για δίκαιη συμμετοχή στα κοινωνικά και δημόσια αγαθά του πολιτισμού του. Εν όψει αυτών των μεταβολών, το αξιακό υπόβαθρο του δυτικού πολιτισμού κλονίστηκε και η συζήτηση για έντονη "κρίση" θεσμών, προτύπων, αξιών και γενικά για κρίση των πάντων πυροδοτήθηκε λαμβάνοντας νέες διαστάσεις.

Η παρούσα εργασία λαμβάνοντας υπόψη τους παράγοντες "σφυρηλάτησης" των δομικών χαρακτηριστικών της μετανεωτερικής εποχής και "αποσύνθεσης" αυτής που βίωσε η ανθρωπότητα ως σύγχρονη, επικεντρώνει το ενδιαφέρον σε δύο κοινωνικά φαινόμενα που σχετίζονται μ' αυτό που προηγουμένως ονομάσαμε κλονισμός του αξιακού υποβάθρου του πολιτισμού μας και έντονη κρίση των πάντων.

Συγκεκριμένα, αναλύεται το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού, το οποίο λαμβάνοντας τα τελευταία χρόνια ανεξέλεγκτες διαστάσεις απειλεί τη λεγόμενη κοινωνική συνοχή, που αποτέλεσε στον βαθμό του εφικτού λογικό απότοκο της ευρείας κοινωνικής συναίνεσης και "αλληλεγγύης" που έχαιραν οι κοινωνίες των προηγούμενων μεταπολεμικών δεκαετιών. Παράλληλα, εξετάζεται μία άλλη παράμετρος της γενικότερης κοινωνικής κρίσης και συγκεκριμένα η " αποδόμηση " του θεσμού της οικογένειας και η σημασιοδότηση του θεσμού αυτού με νέο περιεχόμενο και συμβολική αξία. Έτσι ο θεσμός στην εποχή μας αμφισβητείται, αλλά δεν απαξιώνεται.

Τόσο το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού, όσο και η νέα πορεία που έχει ακολουθήσει η μετανεωτερική οικογένεια σε σύγκριση με το παρελθόν, όπως είδαμε, εντάσσονται στην ίδια προβληματική της έντονης κοινωνικής "κρίσης" που διαπιστώνουν όλοι οι ειδικοί. Αλλά όχι μόνο αυτό. Εξετάζοντας από τη μία πλευρά τον οικογενειακό θεσμό σε ιστορικό βάθος και αναλύοντας από την άλλη το φαινόμενο του αποκλεισμού σε όλες τις διαστάσεις, τις εκφάνσεις και τις εκδηλώσεις του παρατηρούμε ότι τα δύο αυτά συναντιούνται. Η κρίση της οικογένειας, με όλα τα συμπτώματα που αυτή παρουσιάζει, όπως την αύξηση των διαζυγίων, των γεννήσεων εκτός γάμου, της επικράτησης εναλλακτικών σχημάτων οργάνωσης του ιδιωτικού βίου και άλλων πολλών ενδέχεται να αποτελεί αίτιο για "έκπτωση" των μελών των σημερινών οικογενειών σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού. Ο κίνδυνος αυτός φαίνεται ότι είναι αυξημένος για τις μονογονεϊκές ή φτωχές οικογένειες ή αυτές που πλήττονται από το πρόβλημα της μακροχρόνιας ανεργίας. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι όλα τα μονογονεϊκά νοικοκυριά θα βιώσουν την κατάσταση του αποκλεισμού. Η φτώχεια είναι μία σημαντική βέβαια διάσταση του προβλήματος, αλλά και άλλοι παράγοντες υπεισέρχονται στις " ατομικές " διαδρομές των ανθρώπων και των οικογενειών τους που αυξάνουν τον κίνδυνο για κοινωνική αποενσωμάτωση.

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της παρούσας μελέτης φαίνεται να είναι η ανησυχία των ιθυνόντων σε επίπεδο κρατών αλλά και σ' αυτό των ευρωπαϊκών πολιτικών για την επίταση του φαινομένου του αποκλεισμού αλλά και το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον των απανταχού σχεδιαστών κοινωνικών πολιτικών να στηρίξουν την οικογένεια και το παιδί. Ο κοινωνικός αποκλεισμός θεωρείται απειλή για την διασάλευση της επιθυμητής κοινωνικής συνοχής, η σημασία της οικογένειας

αποκτά νέο περιεχόμενο και αντιμετωπίζεται πια ως στυλοβάτης των σημερινών κοινωνιών.

Παρόλο όμως το αυξημένο επιστημονικό ενδιαφέρον και για τα δύο ζητήματα, η πρακτική αντιμετώπιση τους από την απανταχού πολιτική βούληση είναι προβληματική. Έτσι, παρατηρούμε ότι όλες ή τέλος πάντων σχεδόν όλες οι πολιτικές για την αντιμετώπιση του αποκλεισμού ή για τη στήριξη των οικογενειών που κοινωνικά "μειονεκτούν " και την εν γένει ενίσχυση του οικογενειακού θεσμού περιορίζονται σε μία μονόπλευρη διάσταση. Την διάσταση που σχετίζεται με το κοινωνικό αγαθό της εργασίας και την ένταξη των αποενσωματωμένων κοινωνικών ομάδων στην αγορά εργασίας. Ασφαλώς, μ' αυτές τις πολιτικές αναπαραγάγεται η ιδέα του ατομικισμού, και παραγνωρίζεται η απαραίτητη ανθρωποκεντρική προσέγγιση της κοινωνίας και των προβλημάτων της. Ακόμα, και τα μέτρα στήριξης της οικογένειας εκπηγάζουν από τις επιταγές της αγοράς εργασίας. Αυτό, όπως δείξαμε, δεν οδηγεί στον επιτυχή συγκερασμό της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Αλλά το πρόβλημα δεν είναι μόνο εδώ. Η μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση των κοινωνικών προβλημάτων, όπως αυτό του κοινωνικού αποκλεισμού ή της αντιμετώπισης της κρίσης της οικογένειας επιτείνουν αυτά τα προβλήματα και κλονίζουν ακόμα περισσότερο την ευκταία κοινωνική συνοχή.

Ειδικότερα, στην Ελλάδα, υπάρχουν κι άλλα προβλήματα κατά την υλοποίηση των πολιτικών αυτών στο κοινωνικό πεδίο που σχετίζονται κυρίως με την ατελή μορφή, που ανέκαθεν παρουσίαζε το κράτος πρόνοιας στη χώρα μας, αλλά και με άλλες ελλείψεις, όπως την ανυπαρξία ασφαλών δεδομένων ή την αδυναμία συντονισμού των διάφορων εμπλεκόμενων φορέων. Τελικά, φαίνεται ότι απαιτείται "εξυγίανση" όλων των δομών και των υπηρεσιών για την χάραξη μιας δίκαιης κοινωνικής πολιτικής, που θα ανταποκρίνεται στις πραγματικές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία

Λ.Μ., Μουσούρου, Από τους γκασταρμπέιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν, Αθήνα, 1993

Δ. Γ. Τσαούσης, Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Αθήνα, 1984

Λ.Μ., Μουσούρου, Η Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας, Αθήνα, 1989

Α. Ραμού-Χαψιάδη, Από τη φυλετική στην πολιτική κοινωνία, Αθήνα, 1982

Λ.Μ., Μουσούρου, Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού, Αθήνα, 1995

Π. Κονδύλης, Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, Αθήνα, 1991

Σ. Ρόμπολης, Κρίση και προοπτική του κράτους πρόνοιας, σελ. 322-328 στο συλλογικό τόμο, Ευρωπαϊκό Φόρουμ, Οικογένεια-Ευρώπη-21ος αιώνας- Όραμα και Θεσμοί, Ίδρυμα για το Παιδί και την Οικογένεια, Αθήνα 1998

Γ. Τσιάκαλος, Κοινωνικός αποκλεισμός, Ορισμός, Πλαίσιο και Σημασία σελ. 29-37 στο συλλογικό Κοινωνικός αποκλεισμός, η Ελληνική Εμπειρία, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα 2001

Λ. Μαράτου, Αλιμπράντη, Οικογενειακή ρήξη, μονογονεϊκότητα και κοινωνικός αποκλεισμός στο συλλογικό τόμο, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός, Αθήνα, 1998

Δ. Καραντινός, Χ. Ιωάννου, Κ. Καβουνίδης, Οι κοινωνικές υπηρεσίες και η κοινωνική πολιτική καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, Υπουργείο Εργασίας και ΕΚΚΕ, Αθήνα 1992

Ξ. Κοντιάδης, Όψεις της θεσμικής προστασίας της οικογένειας στην Ελλάδα σελ. 640-649, στο συλλογικό Ευρωπαϊκό Φόρουμ, Οικογένεια- Ευρώπη-21ος αιώνας-Όραμα και Θεσμοί, Ίδρυμα για το Παιδί και την Οικογένεια ,Αθήνα 1998

Τζ. Καβουνίδη, Κοινωνικός αποκλεισμός, έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες και διλήμματα πολιτικής, σελ. 47-83 στο συλλογικό, Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα, Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, τομ. Α', ΕΚΚΕ, Αθήνα 1996

Α. Κορωναίου, Κοινωνικός Αποκλεισμός, η κοινωνιοψυχολογική δυναμική ενός πολύπλευρου φαινομένου στο συλλογικό, Διεθνές Συνέδριο, Κοινωνία των 2/3, Διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος, Αθήνα 2001, επιμ. Θ. Πάκος

Δ. Παπαδοπούλου, Έννοια, διαδικασίες και προσπάθειες προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα στο συλλογικό, Διεθνές Συνέδριο, Κοινωνία των 2/3, Διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος, επιμ. Θ. Πάκος, Αθήνα 2001

Δ. Κογκίδου, Α. Μαρβάκης, Ε. Τρέσσου, Γ. Τσιάκαλος, Φτώχεια-Κοινωνικός Αποκλεισμός, Βιβλιογραφικός Οδηγός 1970-1995

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

J. P. Bachy, L' orientation face aux mutation du travail, Paris, 1997

F. Fukuyama, Trust, Free Press ,1995

F. Fukuyama, The End of the History and the Last Man, Penguin 1992

- E. Hobsbawm, Η εποχή των άκρων, Θεμέλιο (μετ. Β. Καπεταγιάννης), 1995
- J. Rifkin, Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1996
- C. C. Harris, The Family, An Introduction, London, 1970
- G. Mudrock, The universality of the nuclear family στο N. W. Bell and E. F. Vogel (eds.), A Modern Introduction to the Family, London, 1995
- R. Fox, Kinship and Marriage, London 1967
- D. Nicholas, Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου, Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 2001
- G. S. Becker, A Treatise on the Family, London ,1992
- M. Barrett, M. Macintosh, Η αντικοινωνική οικογένεια, Αθήνα, 1987
- A. Μισέλ, Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου, Gutenberg 1989
- R. Rapport, Dual-Career Families, Pelican, 1971
- R. Lenoir, Les exclus. Un frayais sur dix, Seuil, 1989
- S. Paugam, L' exclusion. L' etat dessavoirs, Paris , 1996
- P. Strobel, From Poverty to Exclusion : a wage earning society or a society of human rights, International Social Science Journal. 148, σελ. 173-189, 1996
- J. Millar, A. Worman, Family Obligation in Europe, London Family Policy Studies Centre . 1996

COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITY (1991), National Policies to combat Social Exclusion. First Annual Report to the European Community Observatory

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ (1994), Πράσινο Βιβλίο. Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική. Επιλογές για την Ένωση. Υπηρεσία των Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

EUROPEAN COMMISSION (1994), European Social Policy. A way forward for the Union COM (94)333, 27 July 1994

EUROPEAN COMMISSION (1995), Targeted Socio-Economic Research, Workprogramme.

